

STM 1949

Musikinstrumenttermer i äldre svenska lexikon. II.

Av Stig Walin

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikkforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

MUSIKINSTRUMENTTERMER I ÄLDRE SVENSKA LEXIKON

AV STIG WALIN

II¹

Såsom en inledning till behandlingen av de i Ordlista nr 1 förtecknade enskilda termerna må först ett par allmänna anmärkningar göras.

De i källförteckningen upptagna lexikonen omspänna en epok, som sträcker sig från 1400-talet till 1769. I den bevarade litteraturen från denna epok användas de i dessa lexikon medtagna musikinstrumenttermerna i många vitt skilda sammanhang. De beteckna tonredskap inom de kulturkretsar, där vederbörande författare själva levde och som de genom egen erfarenhet kände till. Men de ange också mången gång instrument tillhörande helt andra odlingsområden och epoker, t. ex. bibelns eller de grekisk-romerska klassikernas längesedan svunna tidsåldrar. En undersökning av den reella innebörden hos instrumentorden i Ordlista nr 1 måste givetvis taga hänsyn till dessa skiftningar i användandet.

För det äldre termvalet spelade, särskilt i kristligt-religiösa sammanhang det gällande bibelspråket en avgörande roll. De sv. bibelöversättningar, som kunna komma i fråga för här föreliggande studie, äro de delvis parafraserade fsv. översättningarna, som dock omfatta endast ett begränsat antal böcker,² samt Nya Testamentet 1526 (NT 1526), Gustav Vasas helbibel 1541 (B 1541) och Karl XII:s bibel 1703 (B 1703).³ Till instrumenttermerna i dessa bibelarbeten finns det lat. motsvarigheter i Vulgata och till dem i GT:s kanoniska böcker dessutom hebr. motsvarigheter i urtexten. Med beskaffenheten av de

¹ I i STM, XXX, 1948, 5 ff., i det följande angiven som Del I.

² Se MB 1 och 2, SFSS, 9.

³ I det följande citeras i allmänhet endast B 1541 som den äldsta av trycket utgivna fullständiga bibeln på sv. Så när som på skiljaktigheter i själva ordformerna och deras stavning, vilka skiljaktigheter här inte äro föremål för behandling (jfr Del I, 9), använda de tre bibelutgåvorna samma instrumenttermer.

gammaltestamentliga tonverktygen sysslade tidigt den rabbiniska litteraturen. Den där eller på annat håll angivna innebörden av de hebr. termerna och deras lat. motsvarigheter hölls på västerländskt område genom hela medeltiden och ännu mycket längre levande i en allomfattande encyklopedisk eller en något mer begränsat historisk-filologisk litteratur, t. ex. från 1600-talet »Lexicon philologicum» av M. Martini¹ eller »Lexicon universale» av J. J. Hofmann,² i vilka verk äldre liknande skrifter finnas utförligt angivna och citerade. Här bevarades också traditionerna om den grekisk-romerska antikens musikinstrument sådana dessa framträdde med större eller mindre grad av skärpa hos de klassiska författarna.

Den antydda litteraturen utnyttjades runt om i Europa på ungefär likartat sätt. De däri traderade åsikterna om innebörden hos de »gamles» instrumenttermer voro med säkerhet kända även i Sveriges lärda kretsar. Särskilt påtagliga bevis härför lämna de förhållandevis talrika avhandlingar från 1600-talets slut och 1700-talets början, som behandla musikaliska ämnen och som Bergrots redan nämnda dissertation, »Instrumenta musica» från 1717, utgör ett exempel på.³ Fler-talet av de i källförteckningen upptagna lexikonförfattarna tillhörde sin tids lärda elit i Sverige. Det torde därför inte vara för djärvt att antaga, att dessa författare anslöto sig till de antydda traditionerna om de förkristna musikinstrumenten och deras beskaffenhet, när de av någon anledning använde sv. instrumenttermer såsom beteckningar på bibelns eller den grekisk-romerska antikens tonredskap.

BAMBA. Termen förekommer ofta i litteraturen från den fsv. perioden⁴ men försvinner därefter ur det levande riksspråket.⁵ Den finns dock inte med i 1400-t. C 20, källförteckningens enda fsv. ordbok, utan endast i 1769, I., som ju företrädesvis sysslar just med det fsv. ordförrådet. Ihre hyser ingen tvekan om termens reella innebörd av en membranofon utan skriver: »... erat tympani genus». Och han sätter ordet bamba i förbindelse med lat. bombus, av klassikerna som bekant använt såsom karakteriserande beteckning även på trummornas ljud. Men varken av Ihres eller av det äldre källmaterialets knapphändiga upplysningar framgår det om termen endast haft innebörden av ramtrumma eller om den därjämte använts för att beteckna kitteltrumman, pukan.

¹ Francof. a. M., 1655.

² I—IV, Lugdun. Batav., 1698.

³ Del I, 7. Mobergs där a. a. lämnar en översikt över dessa avhandlingar.

⁴ Jfr de talrika beläggställena hos Söderwall, a. a.

⁵ Den finnes ej medtagen i SAOB.

BASUN. LUR. TRUMPET. Av dessa instrumentbeteckningar finnas basun och lur medtagna redan i 1400-t. C 20, trumpet däremot först fr. o. m. 1538, V. Detta stämmer väl överens med språkbruket vid sidan om de i Ordlista nr 1 citerade ordböckerna. Termerna basun och lur möta nämligen här redan under den fsv., termen trumpet däremot först fr. o. m. början av den ä. nsv. perioden.¹

Alla tre termerna tillhöra det sv. bibelspråket. I MB förekomma, som är att vänta, endast basun och lur. I de närmast följande översättningarna står visserligen termen basun kvar.² Men fastän reformationstidens bibelsvenska rönt stark påverkan från fsv. i MB,³ så behöll man inte den gamla sv. instrumentbenämningen lur utan ersatte den med basun eller trummet.⁴

En jämförelse mellan de sv. översättningarna av GT:s kanoniska böcker och den hebr. urtexten ger vid handen, att sv. basun, lur och trummet i de allra flesta fallen motsvara antingen hebr. *ḥāšōšerā* eller också hebr. *šōfār*.⁵ B 1541 har som regel trummet där, vare sig den hebr. texten har den förstnämnda termen, *ḥāšōšerā*.⁶ Endast ett av dessa ställen återfinnes i MB, nämligen Num. 10: 2 ff., där den medeltida översättningen, som redan antytts, har *lwdher*. I fråga om hebr. *šōfār* är termmotsvarigheten inte lika ensartad. I B 1541 utgöres den visserligen i de flesta fallen av basun men stundom också av trummet.⁷ I Exod. 19: 16, 19; Lev. 25: 9 jämte ytterligare ett antal bibelställen har också MB liksom B 1541 basun. Något belägg för att fsv. lur skulle stå som enda motsvarighet till hebr. *šōfār* finnes däremot inte

¹ På sina håll ha de i fsv. använda termerna trumpa och trumpare ansetts liktydiga med trumpet resp. trumpetare. Se härom dock närmare nedan, behandlingen av termen trumpa.

² T. ex. Exod. 19: 16; Lev. 25: 9; Jos. 6: 4, 6, 8 ff., pass.

³ Se härom närmre Nat. Lindqvist, »Bibelsvenskans medeltida ursprung», »Nysvenska studier», VIII, 1928, 165 ff.

⁴ Det nya termvalet har uppenbarligen bestämts av Luthers bibelöversättningar, närmast då 1522 och 1534 — om deras betydelse för NT 1526 och B 1541 se Lindqvist, a. a., 192, 212 ff. I Num. 10: 2 ff. har MB sålunda *lwdher* men Luther 1534 *dromete* och B 1541 *trummet*. Och i t. ex. 1. Macc. 3: 54 eller i Joh. Upp. 1: 10 pass. har MB *ludh* men Luther 1534 och 1522 *posaune* och B 1541 och NT 1526 *basun*. Även i de bibelböcker, som ej finnas i MB, ha NT 1526 och B 1541 *trummet* och *basun* på de ställen, där Luther har *dromete* resp. *posaune*.

⁵ Om beläggställena för dessa termer i GT se E. Kolari, »Musikinstrumente und ihre Verwendung im Alten Testament», diss. Helsinki, 1947, 50 f., resp. 44 ff.

⁶ Num. 10: 2, 8 ff.; 2. Kon. 11: 14; 12: 13 pass. 1. Krön. 13: 8 dock *basun*.

⁷ Av *basun* i Exod. 19: 16, 19; Lev. 25: 9; Jos. 6: 4 pass.; av *trummet* i Job. 39: 27; Jer. 6: 1; Hes. 33: 3—6 pass.

i MB.¹ I Vulgata översattes ḥšōšerā genomgående med lat. tuba, šōfār däremot inte endast med tuba utan också med buccina.²

I den rabbinska litteraturen göres en bestämd skillnad mellan de med ḥšōšerā resp. šōfār betecknade tonredskapen. Den bekante, någon gång i början av det 2. årh. e. Kr. avlidne judiske historikern Josephus beskriver ḥšōšerā som en ganska lång, rak metalltrumpet med ett smalt rör, som dock nedtill utvidgas i ett bredare klockstycke.³ Instrumentet šōfār framställs däremot, i enlighet med termens etymologi, såsom ett vanligtvis böjt, ursprungligen av vådurs-horn förfärdigat föremål,⁴ d. v. s. inte som ett trumpet- utan som ett horninstrument.

I den inledningsvis omnämnda lärda litteraturen fördes denna innebörd av de hebr. termerna vidare från generation till generation. Här gavs också under flitigt citerande av de lat. klassikernas skrifter sådana beskrivningar på den reella innebörden hos termerna tuba och buccina, att det utan vidare blir förståeligt, hur de kunde få användning som motsvarigheter till de hebr. beteckningarna.⁵ Härvid är dock att märka, att de lat. instrumentorden inte alltid hölls åtskilda utan i viss utsträckning behandlades som synonymer.⁶ Detta ger förklaringen till att tuba kunde få innebörden inte endast av ett instrument med trumpettypens i huvudsak cylindriska utan också av ett tonverktyg med horntypens koniska rör och att buccina å sin sida kunde användas för att beteckna inte endast något slags horn utan också en trumpet av ett eller annat slag.

På samma sätt, som här antytts, behandlades termerna också i Sverige. Som ett exempel härpå må den avhandling om hebr. gamla musik nämnas, som S. Gestrinus under presidium av D. Lundius försvarade i Uppsala år 1707.⁷ Med den traditionsmässiga citatappa-

¹ I t. ex. Dom. 7: 8, där den hebr. texten har šōfār och B 1541 basun, står i MB visserligen fsv. lur, men inte ensamt utan tillsammans med basun, »lwdhar a'llir baswnar», MB 2, 89, 22.

² Med tuba i t. ex. 2. Sam. 20: 22; 1. Kon. 1: 41; Job 39: 24 pass.; med buccina i t. ex. Exod. 19: 16, 19; Lev. 25: 9; Jos. 6: 4, 6, 8 ff.; Dom. 3: 27; 6: 34 pass.

³ Jfr Kolari, a. a., 53. Som Kolari framhåller, passar denna beskrivning väl in på den berömda Titus-bågens instrumentavbildning. Se repr. t. ex. hos Sachs, »Die Musik der Antike», Bückens Hdb., 1934, 8.

⁴ Kolari, a. a., 48 f.

⁵ Så heter det t. ex. hos Hofmann, a. a., i den utförliga översikten under »Tuba» bl. a.: »Forma veteris Tubae eadem, qualis apud Europaeos hodie; aere nempe directò ducta, canali ad exitum latiore», och under »Buccina» bl. a.: »... est cornu recurvum»; beskrivningar, som ju skulle kunna gälla också för hebr. ḥšōšerā resp. šōfār, sådana vi ovan lärt känna dem.

⁶ Jfr under vederbörande uppslagsord hos Martini, a. a., eller Hofmann, a. a.

⁷ »De musica hebraeorum antiqua».

raten redogör författaren här utförligt för såväl den hebr. trumpetens ḥšōšerā — lat. tuba som det hebr. horninstrumentet šōfār — lat. buccina.¹ Den innebörd, som man på detta sätt gav åt de meromnämnda hebr. och lat. termerna i deras egenskap av beteckningar på bibliska eller andra antika instrument, övergick naturligtvis på de sv. orden basun, lur och trumpet, när man på i här avsedd mening lärt håll avsiktligt och medvetet använde dem som motsvarigheter till dessa termer. I enlighet med den ovan angivna termmotsvarigheten måste därvid innebörden av trumpetinstrument ha varit särskilt aktuell inte endast för termen trumpet utan också för termen lur och av horninstrument för termen basun.²

En på filologisk-historiska kunskaper grundad uppfattning om de bibliska instrumentens beskaffenhet kunde naturligtvis aldrig nå ut till folkets stora massa. Men trots detta kan man förutsätta, att den bibelägende och -läsande allmänheten hade vissa föreställningar åtminstone om de med sv. basun betecknade heliga tonredskapen. B 1541 innehåller ju ett antal i sitt slag förträffliga och undervisande illustrationer. I ett par fall anknyta dessa direkt till sådana ställen i texten, där med basun betecknade instrument finnas omnämnda. Ett sådant ställe är illustrationen till Jos. 6, där bland mycket annat även de i texten ofta omnämnda 7 (klangårs)basunerna finnas avbildade som några (djur)hornartade, lätt krökta instrument.³ Ett annat illustrerat textparti är Joh. Upp. 8 och 9 med basun i den sv. och genomgående tuba i Vulgatas lat. textversion. Trots sin svagt böjda

¹ A. a., 50 ff., resp. 52 ff., med utförlig citering av bl. a. Josephus och hänvisning till talmudisterna o. a. Jfr också Moberg, a. a., II: 1, 11, där avh. dock omnämnes i något orättvist nedsättande ordalag.

² I Dan. 3: 5 ff. står i B 1541 sv. trummata som motsvarighet till lat. fistula i Vulgata och hebr. mašrōqītā, med den troliga innebörden av syrinx, jfr Kolari, a. a., 36. A. Kircher, »Mvsvrgia vniversalis», Rom, 1650, 53, och i direkt anslutning härtill H. Munck i sin Åbo-diss. under presidium av T. Rudeen, »De usu organorum in templis», 1697, den i slutet av diss. insatta planschsidan, fig. I, avbildar detta hebr. instrument som en liten orgel med flöjtstämmor. Här råder det sålunda ingen som helst motsvarighet i fråga om termvalet i B 1541 och de lat. och hebr. textversionerna. Även Bergrot a. a., 5 f., anför termföljden hebr. mašrōqītā — lat. fistula — sv. trummata.

³ Den hebr. texten har i detta kap. inte endast termen šōfār utan också de inbördes synonymt använda och med šōfār närbesläktade instrument betecknande termerna qeren och jōbēl, jfr Kolari, a. a., 39 ff. Vulgata har såväl buccina som tuba och B 1541 inte endast basun utan, v. 5, även »Clangårs hornet», närmast som motsvarighet till hebr. qeren — lat. tuba. Munck behandlar, a. a., 41, i närmaste anslutning till Kircher helt kort det hebr. instr. qeren »seu cornu (Cornette)» och avbildar det, också efter Kircher, å planschsidan fig. K och L, varvid K närmast liknar en svagt böjd sinka och L är ett snäckartat hoprullat fantasihorn.

form likna dock de här avbildade instrumenten med sina långsmala rör, som först mot mynningen bli bredare för att sluta i ett utvidgat klockstycke, mer det av Josephus såsom ḥašōšerā beskrivna typiska trumpetinstrumentet än de vid Jos. 6 avbildade tonredskapen, som bättre passa till den rabbiniska litteraturens beskrivningar av horninstrumentet šōfār. Det spelar ingen större roll, att träsnitten i B 1541 inte äro svenska originalarbeten.¹ Med hjälp av dem kunde i alla fall med bildens hela styrka och övertygelse till stora delar av vårt folk spridas bestämda och konkreta föreställningar om beskaffenheten av de instrument, som i den sv. bibelöversättningen kallades basun.

I de i Ordlista nr 1 under basun, lur och trumpet citerade lexikonerna stå såsom lat. motsvarigheter till de sv. termerna inte endast de i bibliska sammanhang i så stor utsträckning använda termerna buccina och tuba utan också en rad andra termer, aes, bucca, classicum, concha, cornu, lituus, salpinx. Den även i Sverige levande traditionen om beskaffenheten av de med dessa benämningar angivna tonredskapen inrymde för dem alla bl. a. olika slags raka eller krökta, ofta i krigiska sammanhang använda instrument av horn- eller trumpettyp från den antika kulturens dagar.²

Benämningarna basun och lur förekomma under den fsv. perioden inte endast i de egentliga bibelarbetena eller i den därmed närbesläktade rika religiösa uppbyggelselitteraturen utan också på annat håll.³ Hur de instrument i detalj sett ut, som de därvid betecknat, är svårt att säga. Stundom synes man ha gjort en bestämd skillnad mellan basunen och luren. Ett exempel härpå lämnar Peder Månssons »Stridz

¹ Om dessa träsnitt se översikten hos Nat. Lindqvist i inledningen till utgåvan av »Nya Testamentet i Gustaf Vasas bibel», Sthlm, 1941, XII, f. Även i Luther 1534 ha Jos. 6 och Joh. Upp. 8 och 9 träsnittsillustrationer, dock inte desamma som i B 1541. I den ty. utgåvan är djurhornskaraktären hos instrumenten på den till Jos. 6 hörande bilden mycket tydligare utpräglad än i B 1541. Instrumenten på bilderna till Joh. Upp. 8 och 9 äro av samma trumpettyp som i den sv. utgåvan. Luther har på de angivna bibelställen posane som ty. instrumentterm. Kolari, a. a., 42 anm. 3, anser Luthers användande av denna term mindre lyckligt därför att den skulle ha innebörden av dragbasun. Men Luther behöver naturligtvis inte alls ha gett termen just denna innebörd. Långt innan dragmekanismen fanns utbildad användes ty. posane (motsv.) i betydelsen av en (stor) trumpet med fast rör, jfr nedan.

² Jfr Martini och Hofmann, a. a., under vederbörande uppslagsord och på sv. område t. ex. den av G. I. Vallerius 1706 i Uppsala under presidium av J. A. Bellman försvarade diss. »De Antiqua & Medii Aevi Musica», 46 f., eller också Hülphers, a. a., 46. Septuagintas motsvarighet till såväl hebr. ḥašōšerā som šōfār, qeren och jōbēl är genomgående salpinx!

³ Jfr Söderwall, a. a.

Konsth». I kap. »Skikka spetzen till stridhenna»¹ behandlas innebörden av vissa signaler. Basunblåsandet får därvid en, lurblåsandet däremot en annan och skalmej- eller hornblåsandet ytterligare en tredje innebörd o. s. v. Basun och lur skiljas här bestämt från varandra och båda i sin tur också från bl. a. horn.² Kanske har basun här innebörden av ett horn- eller trumpetinstrument av större format än de andra.³ Termen horn kan inte gärna beteckna något annat än ett instrument av horn- eller trumpettyp. Om då luren skall vara ett tonredskap av annan art än hornet och åtminstone av annan storlek än basunen, så ligger det närmast till hands att antaga, att det är ett instrument av trumpettyp, som är mindre än basunen, d. v. s. ett instrument, som vi med vår terminologi skulle kunna kalla just trumpet. I den mer eller mindre tillförlitliga historiska och i den rent dokumentariska fsv. litteratur, som avser sv. förhållanden, t. ex. rimkrönikorna eller städernas tänkeböcker, förekomma orden basun och basunare mycket ofta men termen lur synbarligen inte alls.⁴ Särskilt i höviska sammanhang är det troligt, att ordet basun ofta betecknar något slags trumpetinstrument.

Där termen lur användes i den fsv. litteraturen, sker det för att ange företrädesvis signal- och festinstrument i liknande sammanhang som de med basun benämnda tonverktygen. Man kan inte märka någon s. a. s. social skillnad mellan de båda termerna. Men efter den ä. nsv. periodens inbrott förändras så småningom språkbruket i det antydda avseendet beträffande termen lur. Som beteckning på ett samtida instrument får den en utpräglad folklig innebörd. Ett par exempel härpå må anföras. 1640, *Co.-Schr.* använder sv. luder (blåshorn) som översättning till lat. buccina pastoritia. I de versutdrag från 1600-talet, som N. Dencker publicerat,⁵ betecknar termen lur utan tvekan hos folket hemmahörande instrument.⁶ När O. Rudbeck 1689 i 2. delen av »Atländ» skildrar musiken vid böndernas dynggästabad, så låter han den utföras bl. a. på lur.⁷ Och Bergrot behandlar

¹ PMSkr, 136 ff.

² Det heter: »Oc legio skal wara som en starker stadh mwardher, oc alt thet them tarffwas föra mädh sigh, Oc haffwa mangskona lekara ey til losth(!), wthan til tarffteligheth, thy när som blåses j baswn märker samman skikka spetzen, när blåses j lwdh märker hoffwodhbanerith skal flytyas, när blåses j skalmeyo. j horn. aller härbamban gaar witha alle hwath hwarth thekn haffwer betydha . . .»

³ Om innebörden av ett stort tonverktyg hos termen basun jfr nedan.

⁴ Jfr Söderwall, a. a., under vederbörande uppslagsord.

⁵ »Musiknotiser i 1600-talets verser», STM, XII, 1930, 53 ff.

⁶ A. a., 55, från år 1643, och 67, från år 1686.

⁷ »Atländs Eller Manheims Andra Deel», Uppsala 1689, nyutg. av A. Nelson, Lychnos-Bibliotek, 2: 2, Uppsala, 1939, 666.

i sin diss. från 1717 den samtida luren som ett folkligt med trumpeteten närbesläktat signalinstrument.¹ Denna förändring i termens innebörd sammanhänger därmed att instrumentbenämningen trummet (motsv.) redan vid den ä. nsv. periodens inbrott började användas inte endast i bibelspråket utan också för att beteckna instrument i sådana sammanhang, i vilka bl. a. termen lur tidigare hört hemma. Detta speglas på ett karakteristiskt sätt hos Hülphers. Han använder lur dels som sv. motsvarighet till det med lat. tuba betecknade romerska krigsinstrumentet, i vars ställe senare »Trummet eller Trompett» skulle ha blivit införd,² dels också som namn på i Sverige använda krigsinstrument under hednatiden och den kristna tiden fram till Gustav Vasa och, undantagsvis, Erik XIV. för att sedan i liknande höviska sammanhang ej alls begagna denna term lur.³

Ungefär samtidigt med termens trummet inträngande i bibelspråket kunna som trumpetare uttryckligen betecknade musikanter påvisas i det sv. hovkapellet, nämligen från början av Gustav Vasas regering. Tack vare de från denna tid bevarade hovräkenskaperna, som också gälla den musikaliska förvaltningen, blir det nämligen möjligt att få reda på de till det sv. hovet knutna musikerna med långt större dokumentarisk säkerhet än tidigare. Det har redan antytts, att rimkrönikorna och annan fsv. historisk litteratur i höviska sammanhang bl. a. nämna basunare. Några med denna term betecknade musiker omtalas till att börja med inte i reformationstidens hovkapell utan handlingarna tala inom här avsedd instrumentklass endast om trumpetare, »trumeter».⁴ Detta kan mycket väl vara en rent terminologisk angelägenhet, i det att de fsv. basunarna kunna ha trakterat samma slags instrument som dessa trumpetare, d. v. s. blåsinstrument av trumpettyp. Men 1578 dyker termen basun på nytt upp i den höviska miljön. På från trumpetarna skild plats upptages i hovräkenskaperna från detta år en basunblåsare.⁵ Detta kan inte gärna betyda något annat än att den så betecknade instrumentalisten hade ett instrument av annan art än trumpetarna. Man kan förmoda, att detta basunblåsarens instrument var en för tiden modern basun och inte något av medeltidens med detta namn betecknade tonredskap. Den basuntyp, som under 1500-talets lopp i allt större utsträckning kom till användning vid hovfester o. dyl. var dragbasunen. Man kan därför på goda

¹ A. a., 26 f.

² A. a., 46.

³ A. a., 92 f., 95 ff., 102 f.

⁴ Jfr T. Norlind och E. Trobäck, »Kungl. Hovkapellets historia 1526—1926. Minnesskrift», Sthlm, 1926, 7 ff.

⁵ Norlind-Trobäck, a. a., 11.

grunder antaga, att basunblåsaren i det sv. hovkapellet 1578 var en dragbasunist.¹

Den sv. terminologien på trumpetinstrumentens område har utbildats i närmaste anslutning till den motsvarande ty. Sv. basun och trumpet gå ju tillbaka på mlty. förformer till nty. Posaune resp. Trompete med innebörden av ett större resp. mindre trumpetinstrument. Ett dylikt terminologiskt särskiljande av olika stora trumpettyper uppkom enligt C. Sachs² på ty. språkområde under medeltiden, redan innan dragmekanismen fanns utbildad. Ty. termer som trumet, trumbet, som i sin tur sammanhängde med it. och fr. diminutivformer, trombeta resp. trompette, började då användas för att beteckna förefintliga mindre, och den från lat. buccina kommande termen busine för att beteckna förefintliga större trumpetinstrument. När sedan under 1400-talets lopp den större typens dragmekanism utbildades, blev följden den, att det så uppkommande instrumentet på ty. språkområde fick namnet busaune (motsv.). Åtminstone fr. o. m. 1500-talet torde därför denna term såsom beteckning på samtida instrument haft innebörden av dragbasun.³ Det ligger förvisso ingenting orimligt i det antagandet, att dragbasunen på 1570-talet skulle ha vunnit fast fot också i det sv. hovkapellet, att alltså det sv. språkbruket nu även i fråga om den reella innebörden skulle ha bringats i full överensstämmelse med det ty. Liksom ty. Posaune (motsv.) skulle alltså fr. o. m. denna tid också sv. basun företrädesvis ha innebörden av dragbasun.

Några ovedersägliga bevis för att dragbasunen skulle ha förekommit hos oss redan under 1500-talet kunna dock inte lämnas. Olaus Magnus har i sin berömda »Historia de gentibvs septentrionalibvs»⁴ en bild, som bl. a. upptager tre instrumentalister med trumpetinstrument.⁵ Av dessa instrument skiljer sig det längst till höger från de båda andra. Det är större än dessa och har i motsats till dem den för dragbasunen

¹ Såsom beteckning på ett aktuellt instrument mena vi i våra dagar med basun inte endast ett med drag- utan också ett med ventilmekanism försett trumpetinstrument av större format än den vanliga trumpeteten. Då ventilmekanismen är av långt senare datum än den här behandlade perioden, kan ventilbasunen lämnas helt utanför diskussionen.

² »Handbuch der Musikinstrumentenkunde», »Kleine Handbücher der Musikgeschichte nach Gattungen», hsg. v. H. Kretzschmar, 2. Aufl., Lpz., 1930, 286 ff., 297 ff.

³ Jfr t. ex. S. Virdung, »Musica getuscht . . .», Basel, 1511, nyutg. av L. Schrade, Kassel, 1931, B iv^b, den med »Busaun» betecknade bilden, som visar en fullt utvecklad dragbasun.

⁴ Rom, 1555, 523.

⁵ Se repr. hos Norlind-Trobäck, a. a., 4.

typiska rörböjningen. Instrumentalistens handställning kunde dessutom mycket väl vara en dragbasunists. Men några spår av själva dragmekanismen kan inte skönjas på den även i detaljerna tydligt utförda bilden. Det är därför omöjligt att med säkerhet avgöra, om det här är fråga om en verklig dragbasun eller endast om den trumpet av större format, som utgjorde dess omedelbara föregångare. Från 1600-talet finnas däremot säkrare bevis för dragbasunens förekomst i landet. I en visitationshandling av år 1630 i Västerås talas det om tenorbasuner, basbasuner och en »dubbel baasbaswn».¹ Här skymtar det familjebygge fram, som bland 1600-talets trumpetinstrument främst utmärkte dragbasunen, inte minst i Tyskland, varifrån ett par av de i visitationshandlingen uppräknade instrumenten uttryckligen inköpts. Även i andra skolhandlingar från 1600-talet talas det om basuner i olika storlekar.² I alla dessa fall kan det inte gärna vara fråga om något annat än om dragbasunen. Ett belägg av annan art för instrumentets förekomst i Sverige lämnar en på Kumlabys kyrkogård befintlig gravvård, som fullt tydligt visar bilden av en dragbasunist. Vården restes över en av Per Brahes musikanter, som dog 1679.³

Dragbasunen var ett för barockens uppförandep Praxis typiskt instrument, som gärna användes för att ge glans åt skiftande högtider inom kyrka och skola, varvid skolpojkar själva i stor utsträckning medverkade som instrumentalister. Betydande delar av det svenska folket kom på så sätt i direkt kontakt med instrumentet i fråga. Detta måste naturligtvis ha bidragit kraftigt till att i det allmänna medvetandet befästa innebörden av dragbasun hos den ensamma termen basun. Det ligger därför närmast till hands att antaga, att de sv. lexikonförfattarna åtminstone fr. o. m. 1600-talet med termen basun såsom beteckning på ett samtida instrument menade just dragbasunen. Som redan framhållits stå i ordböckerna lat. *buccina* och (eller) *tuba* oftast som motsvarigheter till den sv. termen. I den samtida instrumentala facklitteraturen är det dessa lat. instrumentord som främst användas såsom beteckningar på dragbasunen, *buccina* hos t. ex. Praetorius,⁴ och *tuba* likaledes hos Praetorius⁵ och även hos Mer-

¹ Jfr T. Norlind, »Musiken i Västerås under 1600-talet», »Kult och Konst», 1907, Sthlm, 1908, 101.

² Jfr översikten hos T. Norlind, »Svensk musikhistoria», 2. uppl., Sthlm, 1918, 121.

³ Jfr repr. hos T. Norlind, »Från Tyska kyrkans glansdagar. Bilder ur svenska musikens historia från Vasaregenterna till Karolinska tidens slut», II, Sthlm, 1944, 101.

⁴ »Syntagmatis musici... tomus secundus. De Organographia», Wolffenhüttel, 1619, 2; till verket hör också en bildatlas, »Theatrum Instrumentorum Seu Scia-graphia...», Wolffenhüttel, 1620, båda i nyutg. av W. Gurlitt, Kassel, 1929.

⁵ De Organ., 31.

Fig. 1.

senne¹ och Kircher.² Någoting, som kunde gälla såsom bevis på att de i Ordlista nr 1 under basun citerade författarna verkligen avsett dragbasunen, finnes dock endast i ett par fall. Av de i källförteckningen medtagna verken är, som tidigare redan framhållits, 1683, Co. ensam om att illustrera de medtagna sakorden. Vid termen »Basunen» hänvisas här till nr 29 å den till instrumentkapitlet hörande bildtavlan.³ Under detta nr visas ett trumpetinstrument, som är större än det, som avbildas vid nr 28, »Trompetn», och som i motsats till detta har en tvärså över rörslingorna, varmed väl knappast kan avses något annat än dragmekanismens regleringshandtag. Detta ger en värdefull fingervisning om att det här verkligen är fråga om en dragbasun, även om bilden inte i alla detaljer visar den för den fullt utbildade

¹ »Harmonicorum libri XII», den särskilt pag. delen »Harmonicorum instrumentorum Liber primus... Liber quartus», Paris, 1648, 110 f.

² A. a., plansch mellan 500/501, fig. IX. De nämnda verken ge också exempel på att man för att beteckna den moderna trumpeten använde den lat. termen *tuba*. Praetorius kallar, De Organ., 32, trumpetten »Tuba» och, 31, basunen »Tuba ductilis, oblonga», a. a., 103 f., trumpetten »Tuba militaria» och, 110 f., basunen förtydligande »Harmonica Tuba tractilis» och Kircher, a. a., fig. VII, trumpetten »Tuba ordinaria» och, fig. IX, basunen »Tuba Ductilis».

³ Denna bildtavla är i föreliggande studie reproducerad såsom fig. 1.

dragbasunen karakteristiska rörböjningen. 1630-t. Schr. och 1700, N. anför ty. Posaune såsom motsvarighet till sv. basun. Schroderus var en erfaren språkman och utgivaren av 1700, N. var själv tysk. Man kan på grund härav förmoda, att båda haft betydelsen av den ty. beteckningen klar för sig och att term motsvarigheten kommit till stånd därför att den reella innebörden vore densamma, d. v. s. dragbasun.¹

De redan inledningsvis anförda,² av svenskar författade fackmusikaliska verken från 1700-talet och början av 1800-talet ge ofrånkomliga belägg för att termen basun såsom beteckning på ett samtida instrument har innebörden av dragbasun. Vid redogörelsen för sin tids instrumentförråd kommer Bergrot även in på olika tubatyper och skriver därvid bl. a.:³ »Unum nobis Basun ita constructum est, ut contrahi extrahique possit ad lubitum», och ställer mot denna en annan typ med »Trummata» som sv. benämning. Och såväl Hülphers⁴ som Hallardt⁵ beskriver i liknande sammanhang instrumentet basun som en dragbasun. Det tidigare berörda typologiska och utvecklingshistoriska sambandet mellan trumpetten och dragbasunen kommer tydligt fram hos Envallsson. I artikeln »Basun»⁶ beskriver han instrumentet först bl. a. som ett i bibeln mycket omtalat tonredskap och säger därefter: »Nu brukas en större sort trompet, som kallas Basun, och utdrages och minskas efter tonerna».

Sammanfattning. Det har med större eller mindre grad av sannolikhet kunnat göras troligt,

att termerna basun, lur och trumpet i bibliska sammanhang på filologiskt-historiskt bildat håll getts innebörden av hebr. trumpet- och horninstrument i enlighet med den lärda traditionen om beskaffenheten av dessa instrument, varvid innebörden av ett trumpetinstrument särskilt tydligt framträder inte endast hos termen trumpet utan också hos termen lur och av ett horninstrument hos termen basun,

att termen basun i liknande sammanhang under påverkan från illustrationerna i B 1541 getts en konkret innebörd dels av ett djurhornsartat, dels av ett långsträckt trumpetartat tonverktyg,

¹ I 1640, P. ger den ty. översättningen däremot intet direkt stöd för en sådan tolkning. Termföljden »Tuba . . . Basun, Trummata» får nämligen här som ty. motsvarighet endast »Trummata».

² Del. I, 7.

³ A. a., 25 f.

⁴ A. a., 85, anm. 10.

⁵ A. a., I, 225.

⁶ A. a.

att alla tre termerna som beteckningar på tonredskap inom den antika grekisk-romerska kulturen getts en emot den lärda traditionen om dessa tonredskap svarande innebörd av skiftande trumpet- eller horninstrument,

att termerna basun och lur som beteckningar på i Sverige använda medeltida instrument betecknat åtminstone delvis skiljaktiga föremål av horn- eller trumpettyp, också här med övervikt för innebörden av trumpetinstrument hos termen lur,

att termen lur som beteckning på ett aktuellt tonredskap fr. o. m. den ä. nsv. perioden företrädesvis betecknat ett folkinstrument,

att termen basun i samma användning fr. o. m. den ä. nsv. perioden företrädesvis betecknat dragbasun samt

att termen trumpet (motsv.) i samma användning haft den instrumenttekniska innebörden av ett trumpetinstrument.

BJÄLLRA. KLOCKA. SKÄLLA. I våra dagar beteckna vi med dessa termer omedel- eller medelbart slagna idiofoner, som i fråga om konstruktion, framställningsmaterial, ljudkvalitet och användningsätt äro mer eller mindre närbesläktade. Det finns ingenting, som tyder på att man i källförteckningens lexikon skulle ha gett dem någon härifrån principiellt avvikande innebörd. Termerna bilda i Ordlista nr 1 en nära sammanhängande grupp i fråga om de lat. beteckningar, som motsvara dem. Dessa beteckningar äro på ett par undantag när campana, campanula, crepitaculum, crotalum, nola och (eller) tintinnabulum, allt mer eller mindre vanliga lat. benämningar på ljudframbringare av här avsedd art. En del av de till termgruppen hörande citaten ger en antydning om att vederbörande författare också varit medveten om den påtalade släktskapen mellan de betecknade föremålen själva. Ett gott exempel härpå erbjuder 1640, P. under rubriken Bjällra: »Crepitaculum . . . Thet man kan knarra, smälra och skalra medh, såsom klockar, Biälror, skällor». I 1683, Co. hör till ordet »Biälran» bildtavlan teckning nr 2, som visar ett tonredskap, som alltså jämt betecknas med denna term.

Behandlingen i lexikonen av termen bjällra kan i ett par fall sättas i samband med bibelspråket. Det tintinnabulum, som i ett flertal lexikon motsvaras av sv. bjällra,¹ förekommer också i Vulgata, t. ex. Exod. 28: 33, 34; 39: 25 ff. I Luther 1534 står på motsvarande ställen ty. schelle och i B 1541 sv. biella. Den hebr. texten har pa^{ca}mōnīm med innebörden just av bjällra.² 1739, Sche. (I) är ensam om samman-

¹ Jfr Ordlista nr 2 under tintinnabulum.

² Jfr Kolari, a. a., 26 ff., 88.

ställningen lat. sistrum — sv. bjällra. Sistrum är, som bekant, den klassiskt-latinska benämningen framför allt på ett i den fornegyptiska tempelkulten använt rasselinstrument. Schenbergs förtydligande av termens innebörd, »crepitaculum aeneum, quod manu quatiebatur», skulle i och för sig mycket väl kunna passa in på en ljudframbringare av detta slag.¹ Men han ger som sv. motsvarighet »Bielra». Detta kan mycket väl ha skett i direkt anslutning till bibelspråket. I 2. Sam. 6: 5 uppräknas en hel rad instrumentbenämningar, bland vilka i Vulgata också ingår sistrum. Denna term motsvaras i Luther 1534 av schelle och i B 1541 av bielra. De angivna lat., ty. och sv. uttrycken stå i sin tur som motsvarigheter till den hebr. textens m'na'an'im, som dock inte torde ha betecknat någon bjällra utan i stället just ett primitivt sistrum, d. v. s. en föregångare till egypternas tempelinstrument.² Det finns dock paralleller till motsvarigheten lat. sistrum — sv. bjällra hos Schenberg även vid sidan om bibelspråket. Vid uppräknningen av en rad idiofoner översätter Praetorius lat. »Sistra» med ty. »Röllichen»,³ en på ty. språkområde inte ovanlig benämning på bjällran.⁴

BLÅSHORN. BLÅSPEL. Några särskilda kommentarer till dessa endast sparsamt belagda termer torde i här föreliggande sammanhang vara onödiga. Benämningarna framhäva endast de betecknade föremålens allmänna karaktär av blåsinstrument. Termen blåshorn i 1640, Co.-Schr. står närmast såsom förtydligande till vallinstrumentet lur och i 1640, P. till det med sinka benämnda grepphålshornet.

BÄLGPIPA. SÄCKPIPA. I fråga om dessa termer behöver det inte råda någon tvekan vid innebördstolkningen. Vederbörande teckning i 1683, Co., nr 26 å bildtavlan, visar fullt tydligt en normal säckpipa. Och som regel stå de vanligaste lat. beteckningarna på säckpipan såsom motsvarigheter till de sv. orden. 1587, H. har i detalj följt Serranus: »Sackpfeiff. Bucca, Vtrculus, Tibia utricularis». 1400-t. C 20 antyder med termerna coricanus och coriistista en i mlat. stundom använd benämning på säckpipan, chorus.⁵

¹ Det egyptiska rasselinstrumentet beskrivs i traditionsbundet likartade vändningar hos t. ex. G. I. Vallerius, a. a., 60 f., eller Bergrot, a. a., 11. Jfr härmed Martini, a. a., och Hofmann, a. a., under »Sistrum».

² Jfr Kolari, a. a., 20 f., 88.

³ De Organ., 4.

⁴ Jfr Sachs, a. a., 54.

⁵ Jfr Sachs, »Real-Lexikon der Musikinstrumente», Berlin, 1913, under »Chorus», samt Bergrot, a. a., 11. Om mer eller mindre fantastiska avbildningar av med

Behandlingen av termerna i de i Ordlista nr 1 citerade lexikonerna ger en antydning om, när ordet bälgpipa började försvinna ur det svenska språkbruket. Alla de äldsta ordböckerna t. o. m. 1640, Co.-Schr. medtaga termen. Men sedan är det endast 1695, F., som anför den, under det att alla de övriga endast ha benämningen säckpipa. Som jämförelse kan meddelas, att detta också är fallet med Hülphers, Hallardt och Envallsson.¹

termen chorus betecknade blåsinstrument se M. Gerbert, »De Cantu et musica sacra», St Blasien, 1774, II, 151 med tillhörande planscher eller Virdung, a. a., Diß. I studien »Bidrag till fornsvensk lexikografi», »Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning», 3, Gtb., 1941, 10, behandlar E. Noreen de ovan anförda termerna i 1400-t. C 20 och anser, att de skulle kunna förstås »naturligt som en avledning till lat. *corium* 'hud' . . . » En liknande tankegång är även Sachs inne på, när han, »The History of Musical Instruments», New York, 1940, 281, skriver: »Is not the much contested name *chorus* simply derived from *chorion*, 'hide'?» Men nu har termen chorus använts för att beteckna inte endast något slags blåsinstrument — L. Diefenbach, »Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis», Frankfurt/M., 1857, anför som översättning såväl »ein pfeiff mit secklin» som »orgel mit zwey noren» — utan också olika slags stränginstrument. På brittiskt område förekommer chorus sålunda som lat. motsvarighet till *crwth*, jfr Sachs, Lex. och F. W. Galpin, »Old english Instruments of Music», 3. ed., London, 1932, 73 ff., 175, och Praetorius, De Organ., 5, tager termen i betydelsen av »Trumscheidt». Sakligt sett är det naturligtvis tänkbart, att lat. chorus, choricanus (motsv.) såsom beteckningar på säckpipa resp. säckpipeblåsare skulle kunna sammanhånga med lat. *corium* i betydelse av hud — den rent filologiska aspekten må här lämnas alldeles obeaktad. Men möjligheten av ett dylikt sammanhang måste starkt ifrågasättas, när det gäller de nämnda stränginstrumenten. Det är svårt att inse, hur termer utgångna från en beteckning på hud skulle kunna få den reella innebörden av dylika instrument. I Lex., där den etymologiska frågan dock inte alls beröres, gör Sachs det förvånande antagandet, att den ursprungliga innebörden av säckpipa hos lat. chorus på brittiskt område »der Klangähnlichkeit(?) wegen» skulle ha förbundits med *crwth*. Det förefaller naturligare att sammanställa lat. chorus i betydelsen av stränginstrument med samma term chorus i betydelsen av kor, kör, d. v. s. ett på något sätt mer än enstämmigt musikorgan, en sammanställning, som tvångslöst skulle kunna göras även i fråga om säckpipan med dess melodiska och bordunpipor.

¹ Hülphers, a. a., 88 pass., Hallardt, a. a., II, 778, Envallsson, a. a., under »Cornemuse» och »Musette». Även om termen säckpipa inte medtagits i de äldsta av de i källförteckningen upptagna ordböckerna, så förekommer den dock tidigt i litteraturen vid sidan om dessa verk, jfr t. ex. Skotteb., I, 31, där det under år 1460 talas om en »Innan mwr» boende »Cecillie sakpiperske». SAOB anger termen bälgpipa som utdöd med 1695, F. som sista beläggställe. Om säckpipan i Sverige se f. ö. M. Rehnberg, »Säckpipan i Sverige», »Nordiska Museets Handlingar», 18, Sthlm, 1943.

CITTRA. Genom en försvenskning av lat. cithara införlivades termen cittra med vårt språks ordförråd i början av 1600-talet.¹ Det uppkom på detta sätt en sv. motsvarighet till de ty. och eng. termerna zitter (motsv.) resp. cithren (motsv.), som under 1500- och 1600-talens lopp ersatte den medeltida instrumentbenämningen citole (motsv.) med den reella innebörden av halscittra,² fr. cistre. Det finns ingen anledning att antaga, att inte också den nya sv. termen cittra såsom beteckning på ett med lexikonförfattarna samtida instrument skulle ha denna innebörd. I de uppräknings av tonredskap, som förekomma så talrikt i 1600-talets verser, ingår ofta termen cittra.³ Innebörden av cistre passar här osökt in i sammanhangen. Från 1600-talets mitt finns det ett par direkta omnämnanden av halscittrans förekomst i det sv. musiklivet. Det sker i engelsmannen Whitelocke's och fransmannen Chevreau's nedan vid behandlingen av termerna fedla, fiol, giga, närmre anförda anteckningar från drottning Kristinas hov. Vid redogörelsen för en bal i Uppsala i jan. 1653 nämner Whitelocke bland de använda instrumenten även »citherns». Och Chevreau talar om »cistres» som i Sverige tydligen vanliga instrument. I ett par av de i Ordlista nr 1 citerade lexikonerna kan innebörden av cistre hos sv. cittra direkt beläggas med större eller mindre grad av säkerhet. 1683, Co. hänvisar sålunda vid »Citharan» till bildtavlan nr 19, som fullt tydligt visar en halscittra. I 1640, Co.-Schr. och i 1700, N. är den ty. motsvarigheten till de anförda lat. och sv. termerna Zitter, d. v. s. den ty. benämningen på cistre. En liknande ty. term förekommer också i 1640, P., där den ty. översättningen till lat. fidicula och sv. »Giga, Harpa, Sittra, litit strängespeel» lyder, »Klein Seitenspiel oder Citherlein». Halscittran påminner i många avseenden om lutan. Inne-

¹ SAOB anger som tidigaste beläggställe en dikt från ca 1620, där ordformen dock är zithara. Inte heller 1630-t. Schr. har den slutgiltiga sv. formen utan använder cithara inte endast som lat. utan också som sv. term. SAOB anger som första belägg för försvenskningen cittra (motsv.) 1640, P. men, som framgår av Ordlista nr 1, så finns den redan i 1637, Schr.

² Om språkförändringen på eng. område se Galpin, a. a., 28. I Tyskland synes förändringen ha skett på allvar först under 1600-talet. Mht. lexikon som W. Müller u. Fr. Zarncke, »Mittelhochdeutsches Wörterbuch», Bd 3, Lpz., 1861, eller M. Lexer, »Mittelhochdeutsches Handwörterbuch», Bd 3, Lpz., 1878, ha endast zitöl (motsv.). M. Heyne, »Deutsches Wörterbuch», Lpz., 1890 ff., har som tidigaste beläggställe för zither 1660-talet och F. Kluge, »Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache», 11. Aufl., Berlin u. Lpz., 1934, först 1678. Men Praetorius har dock redan 1619/20 såsom motsvarigheter till lat. cithara ty. cither och zitter med den reella innebörden av den samtida halscittran, jfr De Organ., 54 ff., och Theatr., pl. XVI: 6, 7.

³ Jfr N. Dencker, a. a., 56 ff.

börden av cistre blir med utgångspunkt härifrån fullt naturlig i citatet under Chelys från 1640, P., där det heter »En Luta eller Cithra». 1722, Sw. anför som sv. motsvarighet till lat. cithara inte endast citra utan också »citrinch», d. v. s. citrinchen, en term, som redan under 1600-talet med säkerhet användes i Sverige för att beteckna en viss typ av halscittra.¹ Att innebörden av cistre hos sv. cittra var den vanliga under 1700-talet och vid början av 1800-talet visar också den sv. termens behandling hos Hülphers,² Hallardt³ och Envallsson.⁴ Den sistnämnde följer inte som Hülphers endast Praetorius utan går också utförligt in på den bekanta främst av Kraft gjorda nykonstruktionen, den »Förbättrade», den »Svenska Sittran».

I alla de i Ordlista nr 1 under cittra anförda lexikonerna står lat. cithara, ensamt eller i undantagsfall i förening med någon annan term, som motsvarighet till det sv. uttrycket. Denna lat. instrumentbenämning cithara betecknade ursprungligen antika tonredskap, som ofta omnämnas hos de lat. klassikerna. Sv. cittra har naturligtvis stundom använts såsom vulgärspråkig benämning på dessa instrument från antiken.⁵ Vilken reell innebörd har man därvid givit åt den sv. termen?

Den i den bokligt bildade världen allmänt spridda traditionen om den närmare beskaffenheten av den grekisk-romerska antikens cithara synes åtminstone delvis ha varit obestämd och osäker.⁶ På en del håll gjorde man en bestämd skillnad mellan t. ex. cithara och lyra men på andra håll behandlade man dem som ett och samma instrument, nämligen som ett knäppinstrument med ett under tidernas lopp växlande antal strängar, som ursprungligen förfärdigades av ett sköldpaddsskal genom tillfogandet av ett ok.⁷ På sv. område behandlar t. ex. G. I. Vallerius⁸ den klassiska citharan förhållandevis utförligt, vilket inte

¹ Jfr Norlind, »Från Tyska kyrkans glansdagar», I, I, Sthlm, 1945, 45, 80, 299.

² A. a., 81 med anm. 5, närmast efter Praetorius, De Organ., 54 ff.

³ A. a., I, 267 f. och II, 775, med angivande av cistre som motsvarighet till sv. cither och med hänvisning till J. G. Walther, »Musicalisches Lexicon», Lpz., 1732, och till det hos J. Chr. o. J. D. Stössel i Chemnitz utgivna »Kurtzgefasstes Musicalisches Lexicon», av vilket en uppl., Chemnitz, 1749, finnes i KMAB.

⁴ A. a., under »Chitarra. Guitarre. Sittra».

⁵ SAOB anger som beläggställe för sv. cittra bl. a. Stiernhielms dikt »Freds-Afl», 1649, där Apollo i 15. »Inträdet» sjunger om sin »cithara(!).

⁶ Hos Walther, a. a., heter det betecknande nog: »Cithara . . . was es eigentlich für ein Instrument gewesen, darüber haben sich die Gelehrten noch nicht recht vertragen können».

⁷ Jfr Martini, a. a., och Hofmann, a. a., inte endast under »Cithara» (cythara) och »Lyra» utan också under »Chelys» och »Testudo».

⁸ A. a., 54 ff.

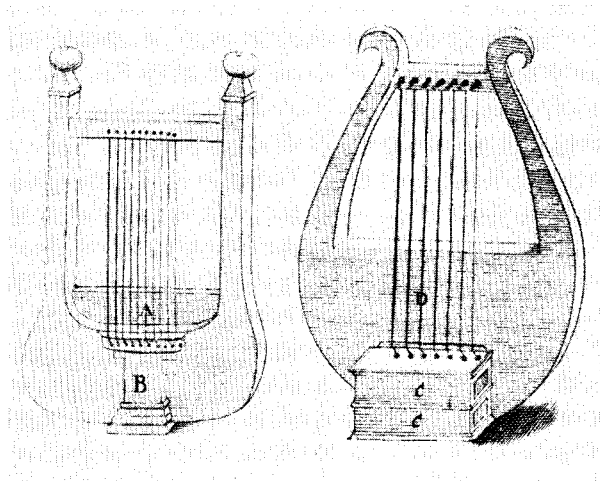

Fig. 2.

hindrar, att själva föremålsbeskrivningen är mycket vag och allmänt hållen. Under hänvisning till klassiskt latinska men även till andra författare, t. ex. den från den lärda kretsen kring drottning Kristina bekante I. Vossius, talar han om citharan som ett ursprungligen med 5, sedan med 10, 14 och ända upp till 28 strängar försett instrument, som på sina håll ansågs ha haft fyrkants- eller också trekantsform. Och Vallerius kommer också in på den terminologiska frågan, då han ger en antydning om att barbiton, psalterium och lyra stundom allesammans inbegripits under benämningen cithara. Men även om uppfattningen av den reella innebörden hos den gamla lat. termen cithara sålunda ofta var obestämd, så torde man dock på sina håll även i Sverige ha haft en konkretare föreställning om hur instrumentet såg ut. Vid behandlingen av antikens lyra (cithara) hänvisar Bergrot¹ liksom Vallerius till Vossius, varvid han antyder, att det hos denne skulle finnas avbildningar av instrumentet. På det avsedda stället hos Vossius² återfinnas också två instrumentbilder, som enligt uppgift gå tillbaka på Apollo-statyer i marmor i den kungl. trädgården i London, fig. 2. Såsom benämning på de avbildade instrumenten använder Vossius såväl termen cithara som lyra. Andra bildframställningar av det klassiska lyrainstrumentet kithara ger Hülphers anvisning på. I kap. om »Nya Testamentets Politiska Musik i allmänhet, särdeles i Europa» omtalar han, hur Nero »på mynt och målningar,

¹ A. a., 7 f.

² »De poematum cantu et viribus rythmi», Oxon., 1673, 97 f.

lätit föreställa sin bild med Instrumenterna Lyra och Cithra».¹ De bilder, som det här är fråga om, visa kejsaren i den kitharaspelande Apollos gudagestalt.² På de håll, där dylika bilder voro kända, kunde man sålunda få en konkret och enligt vårt sätt att se saken också ganska riktig uppfattning om utseendet av det antika instrument, som på lat. kallades cithara.

Men det finns också andra möjligheter beträffande innebördstolkningen, av vilka här ytterligare en skall beröras. Diefenbach³ ger som enda ty. motsvarighet till lat. cithara harpha (motsv.). Och enligt Praetorius⁴ skulle den lat. termen »bey den Alten» ha betecknat »vnser jetzige Harffe». Detta ty. språkbruk skymtar mer eller mindre tydligt igenom i ett par av de under cittra i Ordlista nr 1 anförda lexikonerna. I 1630-t. *Schr.* motsvaras sålunda sv. citharist — lat. citharista av ty. Harffenist och i 1637, *Schr.* lat. cithara — sv. citthra av ty. Harpffe. Och i 1640, *P.* göres till lat. citharista följande kommentar: »Then som leeker eller spelar på samma strängiaspeel [cithara], en Citharist, Luthanist. Germ. Ein Harfenist». Om detta skall tagas som ett tecken på att de anförda sv. termerna avsetts att beteckna ett instrument av harptyp, är det dock svårt att yttra sig om. Omöjligt är det naturligtvis inte.

I Vulgata förekommer lat. cithara som benämning på ett bibliskt instrument. Som nedan skall visas, användes i det sv. bibelspråket som motsvarighet härtill termen harpa. Då man kan taga för givet, att flertalet av de sv. lexikonförfattarna kände till detta språkbruk, så är det inte antagligt, att de med sv. cittra speciellt avsågo något i bibeln omnämnt tonredskap.⁵

Sammanfattning. Det har med större eller mindre grad av sannolikhet kunnat göras troligt,

att termen cittra såsom beteckning på ett med lexikonförfattarna samtida instrument haft innebörden av halscittra,

att den som beteckning på ett antikt grekiskt-romerskt instrument betecknat en kithara (lyra) eller möjligen något slags psalterium samt

att den också kan ha haft innebörden av harpa.

¹ A. a., 49.

² Jfr A. Springer, »Handbuch der Kunstgeschichte», I, »Das Altertum», 12. Aufl. bearb. v. P. Wolters, Lpz., 1923, 509 och bild nr 965.

³ A. a.

⁴ De Organ., 54.

⁵ Den nu vanliga innebörden av termen cittra, nämligen en enkel kordofon tillhörande brådcittrornas klass, var inte alls aktuell vid den tid varom här är fråga. I Sverige förekommande instrument av detta slag benämndes länge med andra namn, långharpa, långspel, se nedan, eller hummel.

CLARET. Hos Virdung¹ avbildas ett antal trumpetor med olika mensurer, varvid instrumentet med den trängsta mensuren får benämningen »Clareta». Sachs framhåller,² att det här tydligen är fråga om en trumpet, som är avsedd för utförandet av höga, s. k. klarinpartier.³ Att 1538, V. och 1579, V. med clareet avse instrument av denna typ, antydes av den i Ordlista nr 1 citerade textens »skarp tromeet» (motsv.) Av formuleringarna i 1640, P. får man däremot ingen hjälp vid försöken att fastställa den reella innebörden hos termen i fråga. Visserligen finns det i ordboken också en ty. översättning men den lyder endast helt kort: »Ein krumme Schalmey, oder Trommete».⁴

CLAVER. Av de i källförteckningen upptagna ordböckerna är 1683, Co. ensam om att medtaga denna term. Dess innebörd är här fullt klar. Den lat. motsvarigheten är clavicordium och hithörande avbildning, nr 12 å bildtavlan, visar, dock inte fullt tydligt, teckningen av ett klavikord.

CYMBAL. Liksom en del andra av de här behandlade termerna kom inte heller den som sv. använda termen cymbal in i vårt språk förrän på gränsen mellan den fsv. och den ä. nsv. perioden. Den finns inte upptagen hos Söderwall och SAOB har som äldsta beläggställe en text från ca 1525. 1400-t. C 20 har inte någon försvenskning av det lat. ursprunget utan skriver endast: »Cimbalum . . . instrvmentum musicum». Men redan i 1538, V. möter en försvenskad form, cimbla.

Den i Ordlista nr 1 oftast förekommande lat. motsvarigheten till sv. cymbal är, som man kunde vänta, cymbalum. Denna term är en i Vulgata upprepade gånger använd beteckning på bibliska instrument. Den motsvaras i B 1541 som regel av cymbal.⁵ Vulgatas cymbalum står i 2. Sam. 6: 5 och i Ps. 150: 5 som motsvarighet till den hebr. textens *šēšēlim* och i de övriga beläggställena till hebr. *mēšiltajim*.⁶

¹ A. a., Biv^b och C^a.

² Lex., under »Clareta».

³ A. Jacquot, »Dictionnaire pratique et raisonné des instruments de musique anciens et modernes», 2me éd., Paris, 1886, anger som sidoförmer till *clairon* bl. a. *clareta*, »au Moyen-Age, une sorte de trompette, d'un diapason plus élevé que la trompette ordinaire».

⁴ Hallardt, a. a., I, 268 f., anger efter Walthers lexikon innebörden av termen *clarino* vara »en Trompete å hwilken högt och klart blifwer blåst».

⁵ 2. Sam. 6: 5; 1. Krön. 13: 8; 15: 16 ff.; Ps. 150: 5; Jud. 16: 2. Det sistnämnda bibelstället är det enda, till vilket det finns en direkt motsvarighet i MB (MB 2, 173, 15), dock inte med någon försvenskning av den lat. termen. Vulgatas »In Cymbalis» upprepas ordagrant i den fsv. texten.

⁶ Jfr Kolari, a. a., 21 ff.

Den ursprungliga innebörden av den sistnämnda termen var med säkerhet bäcken, av den förstnämnda möjligen också bäcken eller ev. kastagetter, som ju i skålförmig gestalt kunna betraktas som en bäckenavart. Att Vulgata just valde *cymbalum* för att beteckna dessa instrument, är helt naturligt, då denna lat. term redan tidigt under antiken användes med liknande innebörd i utombibliska sammanhang. Om beskaftenheten av dessa antikens bäcken fanns det en rik tradition levande,¹ till vilken på svenskt område t. ex. G. I. Valerius² och Gestrinius³ anslöto sig. Den förstnämnde ger därvid under hänvisning till Hofmanns lexikon, ett typiskt exempel på uppfattningen av dessa bäckens form, när han sammanställer den med navelörtens blad.⁴ I de fall, då de sv. ordboksförfattarna haft bibelns eller de antika klassikernas cymbaler i tankarna, ha de säkerligen i stor utsträckning gett den sv. termen *cymbal* den innebörd av bäcken, som här antytts.

Men hos t. ex. Hülphers⁵ skymtar en annan utbredd uppfattning om den reella innebörden hos den gamla termen *cymbal*, nämligen den av klocka eller klockspel. Av Josephus berättelse om, »at de Hebreiska Cymbaler eller Zilzelim, äfwen gordes af Metall, ganska store och wida», drager Hülphers den slutsatsen, att dessa cymbaler »warit nära i slägt med wåre klockor», vilket skulle bestyrkas ytterligare därav, »at de gifwit et starkt, skärt och ganska genomträngande ljud». I en särskild fotnot berör Hülphers även ett påstående om att »Zilzelim» skulle ha bestått av »flere sammansatte bjällror, hwarpå äfwen slogs med jern-klappar».⁶ Denna innebörd av klocka hos lat. *cymbalum* framträder också i det sv. bibelspråket. Vulgatas »*cymbalum tinnens*» i 1. Cor. 13: 1 motsvaras i B 1541 av »een klingande bielra».

Såsom beteckning på inom den västerländska musikodlingen använda tonverktyg hade lat. *cymbalum* skiftande innebörd. Det gäller

¹ Jfr Martini och Hofmann, a. a., eller den lärde teologens Fr. A. Lampe ofta cit. traktat »De cymbalis veterum libri tres», Traject. ad Rhenum, 1703.

² A. a., 59 f.

³ A. a., 62 ff.

⁴ Jfr härmed Lampe, a. a., 144 ff., där det t. o. m. finns en bild av örten i fråga. Hos Lampe finns det dessutom avbildningar av själva instrumentet, t. ex. titelbladet med kopparstick eller s. 266.

⁵ A. a., 22.

⁶ Jfr härmed den *cymbalumbeskrivning* som Gerbert lämnar efter hdskr. i St Blas., a. a., 159, med avbildningen Tab. XXVI: 3, som visar ett klockspel, som anslås med en liten hammare. Tab. XXXI: 13 och XXV: 12 avbildar Gerbert ett par fantasiinstrument, som också kallas *cymbalum*, av vilka det förstnämnda består av ett stort antal små klockliknande föremål. Av samma typ som dessa föremål är det instrument, som Virdung, a. a., D iij^a, och efter honom Praetorius,

också om den sv. termen cymbal i liknande funktion.¹ Detta framträder i någon mån i de i Ordlista nr 1 citerade lexikonerna.

1683, Co. hänvisar vid termen »Cymbalen» till bildtavlan nr 1, som visar en ganska otydlig teckning av en liten klocka. Av den till termen fogade anmärkningen om att instrumentet i fråga ansås »med een Stoorplechter» framgår det, att det är utan kläpp.² Detta står i full överensstämmelse med det äldre språkbruket även på annat håll. Sachs påpekar sålunda, hur mlt. cymbalum betecknar »the shallow, cup-shaped bell without a clapper».³

En annan möjlighet till innebördstolkning lämna de ordböcker, i vilka sv. cymbal motsvaras inte endast av lat. cymbalum utan också av lat. sistrum. Det sker i 1640, P. (även Sv.reg.), 1677, We., Sv. reg., 1722, Sw. och 1739, Sche. (II). De båda förstnämnda ordböckerna, 1640, P. och 1677, We., skilja sig därvid från de båda sistnämnda, 1722, Sw. och 1739, Sche., i det avseendet, att de jämte cymbal även anföra den sv. termen krumhorn. Det har ovan redan visats, att lat. sistrum kunde användas för att beteckna någon slags bjällra el. dyl. I och för sig är det naturligtvis möjligt, att så också är fallet i de nyss uppräknade ordböckerna, där termen står som motsvarighet till sv. cymbal, så mycket hellre som ju innebörden av bjällra var mycket vanlig hos denna term. Men förekomsten av termen krumhorn i 1640, P. och 1677, We. visar möjligen i en annan riktning. Som den följande behandlingen av termen krumhorn kommer att ge vid handen, ha lat. sistrum — sv. krumhorn använts i betydelsen av idiofonen triangel.⁴ Särskilt i 1640, P., Sv. reg. och 1677, We., Sv. reg. sammanföras de på ett sådant sätt med lat. cymbalum och sv. cymbal, att man får det intrycket, att även dessa benämningar kunna ha använts med den reella innebörden av en triangel. Detta skulle stå i god överens-

Theatr., pl. XXXIV: 13, avbildar under beteckningen »Zymbalum Iheronimi». Det rör sig sålunda här om förtydligande teckningar av de instrument, som omnämnas i det bekanta och i äldre tider flitigt utnyttjade pseudohieronymbrevet till Dardanus.

¹ Jfr SAOB.

² Vid termen »Biälran» heter det däremot uttryckligen »in vti med ett ljtjet Jernlod».

³ History, 279. Diefenbach, a. a., ger som motsvarigheter till lat. cymbalum inte endast ty. cymbal, zimbel o. s. v. utan också schelle, cleyen schelle, scellikin m. m. dyl.

⁴ Om äldre uppfattningar av antikens sistrum som ett deltaformat ljudredskap se Gerbert, a. a., 157. Om termens sistrum uttryckliga användning i betydelsen av en (modern) triangel yttrar sig Sachs, Handb., 17, något försiktigt: »Auch unter dem sistrum . . . möchte ich mir am ehesten ein Triangel denken». Det sv. materialet lämnar ett direkt bevis på riktigheten i denna förmodan.

stämmelse med språkbruket på annat håll. Sachs finner sig nödsakad att medge, att instrumentet triangel stundom döljer sig »under the misleading(!) name cymbal(e), used even by such a careful scholar as Father Mersenne».¹ Hur vanlig denna innebörd hos termen cymbalum var, visar Walther, när han i sitt lexikon under detta ord skriver: »Heutiges Tages führet diesen Nahmen ein dreyeckigt Instrument von dünnen Stahl-Draht mit 5 Ringen, so mit einer eisernen Ruthe geschlagen wird». Även de sv. ordboksförfattarna kunna naturligtvis ha tagit termen cymbal i denna betydelse, som f. ö. uttryckligen anges i SAOB.

En högst förbluffande uttydning av den reella innebörden av lat. sistrum och sv. krumhorn och cimbla ges i 1640, P. med den ty. kommentaren till denna termföljd: »Ein Krumhorn der Egyptier, welches sie bliesen(!) in den Opfferungen der Göttin Isidis». Här har sistrum i den bekanta betydelsen av det egyptiska tempelinstrumentet tydligen sammanblandats med krumhorn i betydelsen av ett blåsinstrument.²

SAOB anger till sist som reell innebörd av sv. cymbal även kordofonerna hackbräde och klavicymbal. Hos t. ex. Hallardt³ tages ordet i den förstnämnda, hos Hülphers⁴ däremot såsom beteckning på ett samtida instrument i den sistnämnda betydelsen. I Denckers citatsamlingar från 1600-talet möter termen cymbal ofta.⁵ Det är i dessa citat i allmänhet fråga om instrument, som användas till dans eller uppvaktningar vid bröllop eller andra högtidliga tillfällen, till stor del i en utpräglad borgerlig miljö. Att cymbal här skulle betyda klocka, bjällra, triangel el. dyl. är föga troligt.⁶ Innebörden av hackbräde eller

¹ History, 437. Jfr härmed Mersenne, a. a., 161 f. I Handb., 17, formulerar Sachs sin åsikt något annorlunda: »Im ganzen aber wird sich das Triangel bis weit in die Neuzeit herein unter dem Sammelnamen cymbel und seinen Verwandten bergen».

² Något likartat ger också Diefenbach, a. a., exempel på med ty. motsvarigheter till lat. sistrum som tromet, busaun, basune o. s. v.

³ A. a., II, 775.

⁴ A. a., 80 f., med hänvisning till N. Brelins av SAOB som tidigaste belägg ställe anförda skrift »Påfund at storligen öka Claviers och Cymbalers godhet», KVA:s Handl., 1739. Det var väl denna betydelse av (klavi)cymbal, som Hülphers hade i tankarna, när han vid den ovan refererade framställningen av GT cymbaler skrev, att de vore vida skilda »ifrån de i vår tid kallade Cymbaler».

⁵ A. a., 56, 59 ff., pass. Någon gång även Clav-Cymbal (motsv.), t. ex. 59, 62, 65.

⁶ Ännu osannolikare är betydelsen av bäcken, en idiofon, som knappast torde ha använts i det sv. musiklivet under den av lexikonerna omfattade perioden utan först mot slutet av 1700-talet men då inte under benämningen cymbal. Ännu Envallsson avser med denna term endast det hebr. instrumentet och kallar de moderna bäckerna uppenbarligen för mässingstallrikar. Under »Crotalum» skriver han nämligen: »Tros af somlige hafva varit et slags instrument, som våra messingstallrikar».

cembalo (spinett) passar däremot väl ihop med de skildrade situationerna och de i övrigt uppräknade instrumenten, regal, fiol, gamba, sinka o. s. v. Det är mycket möjligt, kanske också troligt, att lat. cymbalum — sv. cymbal något gång ha den reella innebörden av dessa kordofoner även i de i Ordlista nr 1 anförda lexikonerna, även om det inte direkt kan bevisas.

Sammanfattning. Det har med större eller mindre grad av sannolikhet kunnat göras troligt, att termen cymbal som beteckning på ett antikt musikinstrument haft innebörden av bäcken, att den särskilt i bibliska sammanhang dessutom betecknat någon slags klocka eller klockspel, att den även som beteckning på i Sverige använda ljudframbringare haft denna sistnämnda innebörd samt att den i samma användning också haft innebörden av hackbräde och klavicymbal (cembalo), varvid som tänkbara tolkningar ytterligare framförts innebörden av triangel och av något slags blåsinstrument, möjligen av trumpet-typ.

DAVIDS HARPA. PSALTARSPEL. De lat. benämningar, som stå som motsvarigheter till dessa i lexikonerna endast sparsamt företrädade termer, äro psalterium och nablium, benämningar, som ju i första hand synas peka hän mot bibeln. Nablium är ju en form för latinisering av den hebr. bibeltextens nebel. Vulgata använder dock ordformen nablum.¹ Den term, som i den lat. texten oftast står som motsvarighet till nebel, är dock psalterium eller, som motsvarighet till (nebel) 'āsōr, psalterium decem chordarum.² I ett par fall använder Vulgata även termen lyra.³ Psalterium står dessutom som motsvarighet till den endast i Dan. 3: 5 ff. förekommande hebr. termen p^sanṭērīn.⁴

Om beskaffenheten av de med de anförda termerna benämnda bibliska instrumenten rådde det i äldre tider skiftande och delvis fantastiska föreställningar.⁵ De litterära traditionerna om dessa

¹ Det sker i 1. Krön. 15: 16, 20, 28 och i 1. Macc. 13: 51.

² T. ex. 1. Sam. 10: 5; 1. Krön. 13: 8; 25: 1 pass., resp. Ps. 33: 2; 144: 9. Jfr Kolari, a. a., 60 f., 88.

³ 2. Sam. 6: 5; 1. Kon. 10: 12; Jes. 5: 12; Amos 5: 23. Kolari, a. a., 88, anför endast psalterium som lat. motsvarighet till nebel.

⁴ Jfr Kolari, a. a., 79 f., 88.

⁵ Det råder alltså osäkerhet i fråga om termernas ursprungliga innebörd. Kolari förmodar, att nebel varit en bågharpa, nebel 'āsōr en tiosträngad vinkelharpa och p^sanṭērīn ett psalterium, a. a., 62 ff., 79 f. Sachs är i sitt lexikon där-

instrument¹ stödde sig i stor utsträckning på det mångomtalade pseudohieronymusbrevet till Dardanus och på försöken att illustrera dess instrumentomnämningen.² Det är i anslutning till dessa traditioner, som t. ex. Virdung och Praetorius under beteckningar som »Cythara Iheronimi», »Psalterium decacordum» o. s. v. behandla och avbilda en rad stränginstrument i fyrkants-, trekants- eller andra former.³ Av ungefär samma art är också Kirchers behandling av de här avsedda bibliska tonverktygen. Han diskuterar ingående beskaffenheten av bl. a. »Psalterium Daudicum» och »Neuel, siue Nablium», avbildar psalteriet i anslutning till beskrivningen i Dardanus-brevet som ett slags kvadratisk instrument och ger »Neuel» parallelltrapetsform.⁴

De inledningsvis omnämnda och delvis redan utnyttjade skrifterna i Sverige med speciellt musikaliskt innehåll ansluta sig även här helt och fullt till den antydda lärda traditionen. Det sker t. ex. hos Munck vid behandlingen av hebr. 'āsōr och nebel.⁵ Författaren anger psalterium som lat. motsvarighet till den förstnämnda termen och antyder också en rad olika åsikter om det så betecknade instrumentets form, som gå ut på att det skulle ha haft formen av en kvadratisk sköld eller av en harpa eller av bokstaven delta o. s. v.,⁶ för att till sist avbilda det efter Kircher. Detta sker också i fråga om nebel, som enligt Munck kallas lyra i Vulgata.⁷ Gestrinus behandlar hebr. nebel — lat. nablium ännu utförligare,⁸ refererar därvid ett antal äldre författare, bl. a. Josephus, och sätter instrumentet nablium till sist i förbindelse med det tonverktyg, »quod hodie communi nomine venit K. Dawids Harpa». Till dessa beskrivningar av hebr. nebel- lat. nab-

emot inte böjd för att godtaga den vanliga uppfattningen av nebel som ett slags harpa utan sätter instrumentet i förbindelse dels med ett tiosträngat assyriskt hackbräde, dels med ett likaledes tiosträngat assyriskt fyrkantspsalterium. I History, 115 f., förklarar han däremot kategoriskt, att inte endast nebel utan också p^sanṭērīn med den grekiska formen psalterion och den lat. psalterium peka hän mot harpan, närmre bestämt en vertikal vinkelharpa.

¹ En omfattande översikt över dessa traditioner återfinnes t. ex. hos Martini, a. a., under »Nablium» och »Psalterium».

² Jfr här Gerbert, a. a., 139 ff., med tillhörande avbildningar, Tab. XXIII ff.

³ Virdung, a. a., Cili ff., och Praetorius, De Organ., 56, och Theatr., pl. XXXII ff.

⁴ A. a., 48 f.

⁵ A. a., 38 f.

⁶ »De forma quidem inter auctores non convenit, Hieronymus tamen vult in modum quadrati clypei fabricatum 10 chordarum fuisse, alii autem instar harpae nostratis, vel in modum litterae Δ fictum ajunt, quidam cum nablio confundunt».

⁷ A. a., 39.

⁸ A. a., 60 ff.

lium, ansluter sig också Hülphers, som bl. a. skriver: »Någre gifwa detta Instrument namn af Dawids Harpa».¹ Bergrot synes vara ensam om att i sin översikt över de hebr. instrumenten medtaga även p'san-
tērīn.² Han anför psalterium som lat. och psaltare som sv. motsvarighet till den hebr. termen och sätter tonredskapet i ett visst samband med nebel, dock utan att ge någon utförligare beskrivning av det.

Av alla de ställen, där Vulgata har lyra, nablum eller psalterium, återfinnes endast ett, nämligen 1. Macc. 13: 51, i MB.³ Den lat. textens nablum motsvaras dock här inte av någon bestämd sv. instrumentterm utan av omskrivningen »alla lekara anbudh».⁴ I B 1541 står som motsvarighet till de angivna uttrycken i Vulgata i ett par fall psaltarespel⁵ men som regel psaltare.⁶ Av de i källförteckningen medtagna lexikonen är 1722, Sw. ensam om att anföras termen psaltarespel. Det ligger närmast till hands att antaga, att därmed avses det så benämnda bibliska instrumentet. På likartat sätt förhåller det sig kanske också med det i samma lexikon förtecknade men i Ordlista nr 1 ej medtagna termparet sv. psaltare — lat. psalterium, nämligen om det inte betecknar själva sångsamlingen. Kanske har någon av de i ordlistan under Davids harpa citerade författarna även vid denna term haft ett bibliskt instrument i tankarna. Särskilt troligt förefaller detta i fråga om Gothus Petri. I 1640, P. står som sv. motsvarighet till lat. psalterium visserligen endast Dawidz harpa men på ty. ges följande något utförligare beskrivning: »Schrötig oder vier-eckig seiten spiel mit zehen seiten, harpffen», en beskrivning, som ju för tanken direkt till de ovan refererade åsikterna om det här avsedda bibelinstrumentets beskaffenhet.⁷ Detta ger en antydning om att också de sv. lexikonförfattarna anslutit sig till de gängse traditionerna om GT musikinstrument.

Helt annorlunda ligga förhållandena dock till åtminstone i 1683, Co. Här gäller det ju inte bibelns förgångna värld utan den (»synliga») världens företeelser och föremål och deras aktuella benämningar. Termerna lat. nablum och sv. K. Davidz Harpa avse sålunda ett med ordboken samtida instrument. Hithörande teckning, bildtavlan

¹ A. a., 20.

² A. a., 6 f.

³ MB 2, 270, 1 f., kap. här dock som det 15.

⁴ B 1541 har »allahanda strengiaspel».

⁵ Amos 5: 23 med lyra och Ps. 71: 22 med psalterium i Vulgata.

⁶ 2. Sam. 6: 5; 1. Kon. 10: 12; Jes. 5: 12 med lyra, 1. Krön. 15: 16, 20, 28 med nablum och 1. Sam. 10: 5; 1. Krön. 25: 1 pass. med psalterium i Vulgata.

⁷ Om den reella innebörden av sv. harpa såsom beteckning på ett bibliskt instrument se utförligare nedan vid behandlingen av denna term.

nr 11, visar i överensstämmelse härmed en vanlig harpa, som mycket påminner om den av Praetorius under beteckningen »Gemeine Harff» avbildade.¹ Termen Davids harpa var som bekant en under 1600- och 1700-talen förekommande benämning på den i den samtida europeiska musikodlingen använda harpan.² Säkerligen avses detta instrument också i 1700, N., som ju i likhet med 1683, Co. hade ett aktuellt praktiskt syfte. Den ty. översättningen till lat. psalterium och sv. Davidz harpa lyder här »ein Davids- Harffe».³

Sammanfattning. Det har med större eller mindre grad av sannolikhet kunnat göras troligt,

att termerna Davids harpa och psaltarespel (ev. psaltare) såsom beteckningar på bibliska instrument i enlighet med den litterära traditionen haft innebörden av psalterium- eller harpartade instrument i skiftande kvadratisk, trekant- eller annan form och med ett stort, om än växlande antal strängar samt

att termen Davids harpa som beteckning på ett med lexikonförfattarna samtida instrument haft innebörden av en harpa i detta ords nu vanliga bemärkelse.

DULCIAN. I äldre tider var dulcian som bekant en vanlig beteckning på fagotten, framför allt diskantfagotten.⁴ Termen förekommer endast undantagsvis i de i Ordlista nr 1 anförda lexikonen, nämligen i 1630-t. Schr., 1637, Schr. och 1764, E. Uppgifterna hos Schroderus äro ytterligt knapphändiga. I 1637, Schr. står instrumentordet alldeles ensamt. Och 1630-t. Schr. har inte heller någon direkt motsvarighet till den som sv. anförda termen, vare sig på lat., ty. eller grek., utan endast en helt allmän beskrivning på lat. av dess innebörd. Man kan inte värja sig för det intrycket att Schroderus stod ganska främmande för uttrycket, som på 1630-talet måste ha varit alldeles nyinkommet i det sv. språkbruket.⁵ Men i de av Dencker publicerade

¹ Theatr., pl. XVIII: 1.

² Jfr Norlind, »Från Tyska kyrkans glansdagar», III, 80, och Sachs, Handbuch, 135.

³ Sachs, a. a., ger som belägg för termen i den här avsedda betydelsen Eisels »Musicus autodidactus» från 1738. 1700, N. ger sålunda ett betydligt tidigare belägg.

⁴ Hos S. de Brossard, »Dictionnaire de musique», 3me ed., Amsterdam u. å., heter det: »Dulcino, ou Dulcin, ou Dulce suono. C'est un Instrument à vent, qu'on nomme autrement Quart-Fagotto, qui répond à nos Tailles ou Quintes de Hautbois. C'est un petit Basson».

⁵ SAOB anför som tidigaste beläggställe inte Schroderus utan först en hyllningssång av Stiernhielm från 1643, i utdrag citerad av Dencker a. a., 54 f.

versciteten av yngre datum än 1643 förekommer termen *dulcian* sedan ganska ofta. Och i Rudbecks redan anförda instrumentförteckning från Uppsala universitet upptages en hel grupp *dulcianer*, *tenor-dulcianer*, *bas-* och *dubbeldulcian*. Att det här är fråga om olika medlemmar av fagottfamiljen, kan man taga för givet. Ett ännu påtagligare belägg för att *dulcian* också hos oss haft innebörden av fagott, lämnar Bergrot. Han kallar nämligen de blåsinstrument, »quibusdam arundines inseruntur», för »*Dulcina Dulcianer & Skallmäjor*».¹ Ett år 1717 med *dulcian* betecknat dubbelt rörbladsinstrument vid sidan om skalmajan, d. v. s. oboen, kan inte vara någonting annat än en fagott. Men därefter synes termen ha blivit allt ovanligare för att till sist alldeles försvinna. Benämningen fagott kommer i stället. Hülphers skriver sålunda, 1773: »Fagot som ock under namn, *Dulcian*, eller *Basson*, är bekant».² Och endast ett par år senare heter det hos Hallardt: »*Dolcian*, *Dulcian* i hwilkens ställe wij hafwa Fagott».³ Hos Envallsson 1802 slutligen förekommer termen *dulcian* varken som självständigt uppslagsord eller under »Fagotto».

I 1764, *E.* ingår ordet *dulcian* i avledningen *dulcianist*. Den lat. motsvarigheten härtill är i ordboken *tubicen*. Ekblad översätter lat. *tuba* endast med sv. *basun* och *trumpet*. I analogi härmed skulle hos honom *dulcianist* som översättning till *tubicen* beteckna en *basunblåsare* eller *trumpetare*, en användning av ordet *dulcian*, som åtminstone inte hör hemma inom den med musikinstrumenten sysslande facklitteraturen.

FEDLA (FIDLA). FIOL. GIGA. Av dessa termer tillhöra *fedla* (motsv.) och *giga* den fsv. perioden,⁴ vilket däremot inte är fallet med den från lty. *viola* (fr. *viola*, it. *viola*) inlånade termen *fiol*. SAOB anger som äldsta belägg för den en visbok från ca 1620. Den nya termens inträngande i Sverige återspeglas i någon mån i de i Ordlista nr 1 å vederbörlig plats citerade källorna. Det tidigaste beläggstället är här 1640, *P.*, där det betecknande nog heter »*Fiol*, vulgò *Fedela*». Men så småningom undanträngs *fiol* den äldre benämningen *fedla*. Detta sker dock inte med en gång. *Fedla* skyntas ännu i citatet från 1739, *Sche.* och medtages, naturligtvis skulle man vara frestad att säga, i

¹ A. a., 27.

² A. a., 87. SAOB anför som tidigaste beläggställe för det som sv. använda ordet fagott just detta ställe hos Hülphers.

³ A. a., II, 776.

⁴ Jfr Del I, 6, citaten från VGL och Lfk, samt för ytterligare beläggställen Söderwall, a. a.

1769, *I.* Men som beteckning på ett samtida instrument finns den varken hos Bergrot, Hallardt, Hülphers eller Envallsson.¹

Alla de nämnda termerna ha funnit användning för att beteckna medlemmar av violininstrumentens stora klass.² Det kan synas självklart, att de fylla denna funktion också i de i Ordlista nr 1 anförda lexikonerna. I ett par fall finns det direkta bevis för eller i varje fall antydningar om att så är fallet. Hithörande bild, nr 20, i 1683, *Co.* visar utan tvekan ett violininstrument. Och lexikonerna ha i viss utsträckning medtagit beteckningar på den till resp. instrument hörande stråken, nämligen 1640, *P.*, 1677, *We.* och 1700, *N.* termerna *gigastråke* och (eller) *gigabåge*, 1640, *P.*, 1649, *Wo.*, 1677, *We.*, 1700, *N.*, 1722, *Sw.* och 1739, *Sche.* termerna *fedelbåge* och (eller) *fedelstråke* (motsv.). De lat. uttryck, som i lexikonerna motsvara de sv. termerna, äro *chelys*, *fides*, *fidicula*, *instrumentum musicum*, *lyra*, *pandura*, *sistrum* och *testudo*. Av dessa skola de sistnämnda, *sistrum* och *testudo*, behandlas utförligare längre ned. I fråga om de övriga uttrycken så visa sammanställningarna i Ordlista nr 2, att de i ordböckerna översättas inte endast med *fedla*, *fiol* och (eller) *giga* utan ofta också med en rad andra termer.³ Men paralleller till deras användning för att beteckna violininstrument kunna anföras. Grundordet i de olika violinbenämningarna är hos Kircher sålunda *chelys*.⁴ *Fidicula* ges hos såväl *Prae-*

¹ Hülphers använder den, a. a., 96, som beteckning på ett av de älderdomliga instrument, som länge levde kvar hos allmogen: »I fläste orter bibehålles ännu ibland Allmogen någre av forntidens Instrumenter såsom . . . *Fidlor m. m.*» I Danmark började termen *fiol* användas ungefär samtidigt som i Sverige. O. Kalmar, »Ordbog til det ældre danske Sprog», Kbhvn, 1881 ff., anför som äldsta belägg för termen »*Fiolist*» en källa från 1623 och för »*Fiol*» en från 1656 men för »*Fidle* (*fejle*)» däremot medeltidskällor. Den gamla ty. instrumentbenämningen *Fidel* började försvinna ur det högre språkbruket redan under 1500-talet, jfr Sachs, *Lex.*, 139 b. Hos Praetorius, *De Organ.*, 48, heter det i betecknande formulering om violinen »*Wird . . . vom gemeinen (!) Volck aber eine Fiddel . . . genennet*».

² I anslutning till Sachs, *Handbuch*, 171 ff., 175 ff., 180 ff., 186 ff. och 197 ff., komma de olika medlemmarna av denna klass i det följande att vid behov särskiljas på följande sätt, nämligen som violininstrument av rebecktyp, resp. *fidla*, *lira*, *gamba*- och *violintyp*.

³ Detta ger en antydning om att förvirringen vid den lat. benämningen av de europeiska instrumenten från medeltiden och senare epoker var särskilt stor just i fråga om violininstrumenten. Detta kan åtminstone delvis förklaras därmed att den antika grekisk-romerska kulturkrets, från vilken de lat. benämningarna företrädesvis hämtades, inte hade några likartade instrument. Som ett exempel på osäkerheten inför den här behandlade instrumentgruppens förhållande till antiken må Brossard anföras. Han skriver, a. a., under »*Viola*»: »Il y en a qui prétendent que ce soit, la *Lyre* ou la *Chitaris*, ou la *Chelys* des Anciens, ou ce que les Latins apellent *Testudo*».

⁴ A. a., 486, med pl. 486/487.

torius¹ som Walther² även här avsedd innebörd. Lat. lyra har gamla medeltida anor såsom beteckning på ett violininstrument³ och användes i denna betydelse i viss utsträckning av t. ex. Mersenne.⁴ I den musikaliska facklitteraturen torde pandura visserligen som regel avse olika typer av halscittran⁵ men Martini, som undrar, vad pandura kan ha varit för ett instrument, anför som svar de från Hadrianus Junius⁶ hämtade vulgärspråkiga översättningarna »Germ. fidel, Belg. veel . . . Gall. rebec, rebecquin». Och Diefenbach ger efter en 1500-talskälla som enda motsvarighet till lat. pandura »fiddel, nl. veele». Lat. instrumentum musicum slutligen anger ju endast det så betecknade föremålets allmänna karaktär av tonredskap och kan sålunda lika väl beteckna violininstrument som någonting annat.

Men även om det nu med större eller mindre grad av säkerhet kan bevisas eller i varje fall göras troligt, att termerna fedla, fiol, giga i lexikonen beteckna medlemmar av violininstrumentens klass, så återstår dock den frågan att besvara, vilken violintyp som avses i de enskilda fallen.

Innebörden av de fsv. termerna fedla (motsv.) och giga och deras motsvarigheter inom andra språk utgör ett av instrumentforskningens stora tvisteämnen. En av huvudorsakerna till att tvisten inte har kunnat lösas, är, åtminstone i fråga om de sv. termerna, att söka däri att de förekomma så sällan i den bevarade litteraturen.⁷ Särskilt anmärkningsvärt är det, att de, med undantag för VGL, tydligen helt saknas i de fsv. historiska skrifterna, rimkrönikorna, magistrats- och gilleshandlingar o. s. v. Det är svårt att avgöra, hur detta skall tolkas. Kanske ha violininstrumenten över huvud taget varit sällsynta i medeltidens Sverige, åtminstone utanför de i den historiska litteraturen ofta omnämnda lekarnas krets, där man kan förutsätta, att de i viss utsträckning kommit till användning, även om detta inte påpekas särskilt. Kanske ha de stundom betecknats med andra namn, t. ex. harpa.⁸ Källförteckningens lexikon kunna inte lämna något direkt bidrag till försöken att klarlägga de fsv. violininstrumentbenämningarnas reella innebörd. Varken termen fedla eller giga finns medtagen

¹ De Organ., 4. Här också fides.

² A. a., i slutet av art. »Fidicula».

³ Jfr Gerbert, a. a., II, 153 med Tab. XXXII: 18.

⁴ A. a., 44.

⁵ Jfr t. ex. Mersenne, a. a., 9, 25 f., eller Walther, a. a., art. »Pandura».

⁶ »Medicus», d. 1575. Förutom ett grek.-lat. lexikon skrev han även ett verk »Nomenclator Octilingvis», som utkom i tr. 1602.

⁷ Söderwall ger märkvärdigt få beläggställen.

⁸ Se härom nedan, behandlingen av denna term.

i 1400-t. C 20. Och av de i Ordlista nr 1 å vederbörlig plats citerade författarna är Ihre ensam om att ge ett direkt belägg för att han avsett ett medeltida instrument. Det sker vid termen giga genom hänvisning till VGL. Men han ger tyvärr inte någon som helst föremålsbeskrivning i anslutning härtill.

Fr. o. m. Gustav Vasas regering kan det dokumentariskt fastställas, att musikanter med violininstrument varit knutna till det svenska kungahuset. I hovräkenskaperna för år 1534 ff. upptagas särskilt ett antal »polska» och i dem från 1556 ff. ett antal »italienska» fedlare.¹ Det är naturligtvis omöjligt, att nu med säkerhet avgöra, vilka instrument som dessa musikanter trakterade. Men om det kan förutsättas, att fedlarna hade de tonredskap, som på en del håll ansetts som särskilt typiska för deras resp. hemland, så skulle dock frågan härom kunna föras åtminstone något steg närmare sin lösning. Vissa typer av violininstrument ha nämligen i benämningshänseende skiljts från varandra genom att kallas just polska resp. italienska.

De främsta källorna för kännedomen om detta språkbruk äro 4. uppl. av M. Agricolas »Musica instrumentalis deutsch», Wittenberg, 1545, och Praetorius' De Organ. Den förre talar om såväl »Polischen» som »Welschen Geigen».² Och den senare nämner, att stadsmusikanterna kallade de vanliga violinerna för »Geigen oder Polnische Geigeln».³ Dessa textställen ha tidigare uppmärksamats på olika håll, bl. a. av Sachs. Men trots detta är innebörden i det angivna språkbruket ännu på viktiga punkter höljt i dunkel. Framför allt råder det osäkerhet om, vilka slags instrument Agricolas »polische Geigen» kunna tänkas ha varit, och om arten av det samband, som synes råda mellan språkbruket hos Agricola och hos den yngre Praetorius. Genom en jämförelse mellan den nämnda uppl. av Agricolas berömda verk och detta verks I. uppl. från 1528⁴ skall i det följande göras ett försök att åtminstone i någon mån skingra denna osäkerhet.

I A. 1528 särskiljer Agricola fyra olika slags violininstrument och behandlar dem i anslutning till en indelning av stränginstrumenten över huvud taget i fyra stora huvudklasser. Klass nr 2 utgöres av sådana stränginstrument, »welche keine schlüssel, sondern bündte haben, durch welche sie recht gegriffen vnd wollautend gemacht wer-

¹ Jfr Norlind-Trobäck, a. a., 12 f.

² A. a., 35 ff.

³ A. a., 44.

⁴ Båda uppl. i nytr. i »Publikation älterer praktischer und theoretischer Musik-Werke», hg. v. d. Gesellschaft für Musikforschung, Jhg. 24, Bd. 20, Lpz., 1896. De anges i fortsättningen under förkortningarna A. 1528 resp. A. 1545.

den», s. xxvii^b. Till denna klass hänför Agricola de tre första violininstrumentarterna, som var och en ägnas ett särskilt kapitel. Den första artens instrument kallar han »die grossen Geigen» och behandlar dem efter en allmän inledning i kap. 8, s. xlii^b ff., den andra artens »grosse odder cleine Geigen», kap. 9, s. 47 ff., och den tredje artens »kleine Geigen», kap. 10, s. xlix ff. Violininstrumentens fjärde art slutligen bildar tillsammans med marintrumpeten de samlade stränginstrumentens fjärde och sista huvudklass, ». . . die vierde art der Seytenspiel, welche auch keine schlüssel noch bünde sondern einen, zwen, oder drey Chör der Seyten haben», kap. 13, s. [1 v ff.]. De hit hörande violininstrumenten kallas också »cleine Geigen» eller något utförligare och förtydligande »kleine Geigen one bünde». I A. 1528 ha adjektiven »polisch» och »welsch» ännu ej kommit till användning vid violininstrumentens benämning.

I A. 1545 räknar Agricola med endast tre violininstrumentarter, som alla sammanföras i ett enda kap., »Das ander Capitel, von dreierley, als Welschen, Polischen, vnd kleinen dreyseitigen Geigen», s. 35 ff. »Die welschen Geigen» behandlas först, s. 36^b ff., och helt för sig. »Die polischen» och »die kleinen dreyseitigen Geigen» behandlar Agricola däremot samtidigt och delvis så hopblandade med varandra, att man lätt kan få den uppfattningen, att det inte skulle råda någon egentlig skillnad mellan de båda typerna.¹ Men ser man närmre efter, så finner man, att Agricola hela tiden håller dem isär, även om de uppenbarligen ha mycket gemensamt. Av de partier i framställningen, som ägnas åt i fråga varande instrument, har det första partiet, s. 42^b f., trots överskriften, »Volget das fundament der Polischen Geigen, vnd kleinen handgeiglein», avseende endast på den förstnämnda typen, vilket är fallet också med nästa textparti, s. 43 f. Och först i de följande avsnitten, s. 45 ff., kommer Agricola in även på den i den ovan citerade kapitelrubriken sist omnämnda violininstrumentarten, »den kleinen dreyseitigen Geigen» eller »handgeiglein», som det ju också heter.

Redan en flyktig jämförelse mellan de båda upplagorna ger vid handen, att den äldre upplagans två första violininstrumentarter, »die grossen» och »die grossen odder cleinen Geigen» ha sin motsvarighet i den yngres »welschen Geigen». Bilderna, som höra till kap. 9 i A. 1528, s. xlv^b, en familj om fyra instrument från »Bassus» till »Discantus», ha oförändrade överflyttats till A. 1545, s. 39^b, för att visa ut-

¹ Sachs gör i Handbuch, 173 f., gällande, att de praktiskt taget skulle sammanfalla men fäster i History, 356, vikt särskilt vid skiljaktigheterna, dock utan att gå närmre in på frågan om vari dessa skulle bestå.

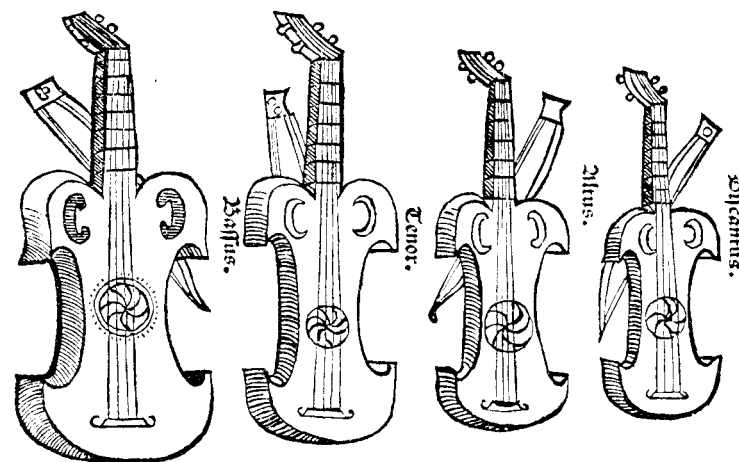

Fig. 3.

seendet av de »välska» instrumenten. Av framställningen i de båda upplagorna framgår det, att de instrument, som det här gäller, alla ha band samt ett växlande antal strängar i kvart-terstämning. I A. 1528 talas det om sex-, fem- och fyrsträngade instrument, i A. 1545 däremot endast om fem- och fyrsträngade. De nämnda bilderna äro strängt stiliserade och alla de avbildade instrumenten, även basformen, ha endast fyra strängar, fig. 3. Det kan dock inte råda någon tvekan om den instrumenttyp, som »die welschen Geigen» i A. 1545 och deras motsvarigheter i A. 1528 representera. De representera violininstrument av gambatyp.

Det är likaledes fullt tydligt och klart, att den fjärde och sista violininstrumentarten i A. 1528, »die kleinen Geigen one bünde», består av samma slags instrument som »die kleinen dreyseitigen Geigen» i A. 1545. Även här använder sig Agricola av samma illustrationer i de båda upplagorna, som på båda hållen ha samma överskrift, »Vier kleine Geigen one bünde, vnd mit dreien Seyten», s. [lv^b], resp. s. 48. Bilderna visa också här en hel familj från »Bassus» till »Discantus» men det är nu inte fråga om gambor utan om band- och sarglösa instrument av rebectyp. Framställningen i A. 1545 är bl. a. i det avseendet fylligare än i A. 1528, att den berör det tresträngade instrumentets stämning i kvinter, vilket aldrig sker i den äldre upplagan.

Hur förhålla sig nu de båda upplagornas återstående violininstrumentarter till varandra, det 10. kap. »kleine Geigen» i A. 1528 och »die polischen Geigen» i A. 1545? Stå också de i direkt motsvarighet till

varandra? Svaret på denna fråga ger sig inte lika omedelbart som vid de andra violintyperna. Anledningen härtill är inte endast den redan påtalade oklarheten hos Agricola vid behandlingen av »den polischen Geigen» utan också hans framställning av 1. upplagans här avsedda »kleinen Geigen», som onekligen lider av vissa brister. Vid en ytlig granskning kan man lätt få den uppfattningen, att de båda instrumentarterna representera helt skilda violintyper, »die polischen Geigen», som redan antytts, samma typ som »die kleinen dreyseitigen Geigen (one bünde)», d. v. s. rebeotypen, men »die kleinen Geigen» i 10. kap. i A. 1528 samma typ som de i 8. och 9. kap. behandlade, d. v. s. gambatypen. Men går man litet mer i detalj, så finner man, att det inte förhåller sig på detta sätt.

»Die polischen Geigen» i A. 1545 avbildas aldrig, som fallet är med »den kleinen dreyseitigen Geigen» av rebeotyp. Agricola ger inte heller i texten några direkta upplysningar om de »polska» instrumentens form utan behandlar där huvudsakligen spelsätt, strängantal och stämning. Instrumenten synas som regel ha haft fyra strängar men kunde också ha endast tre i likhet med rebeotypen. »Die polischen Geigen» hade vidare samma stämning i kvinter som »die kleinen dreyseitigen handgeigelein». De figurer, som förtydliga den sistnämnda violinartens stämning, låter Agricola därför gälla även för de »polska» instrumenten, även om själva spelsättet de båda typerna emellan uppvisar en del olikheter.¹ Agricolas framställning i A. 1545 låter sålunda påtagliga likheter framträda mellan »die polischen Geigen» och »die kleinen dreyseitigen handgeigelein» men den berättigar inte till det antagandet, att dessa violininstrumentarter båda två skulle vara av rebeotyp. Som redan antytts synes Sachs åtminstone i Handbuch anse, att så varit fallet. Av samma uppfattning är även Norlind, som därför kan göra gällande, att Gustav Vasas polska fedlare skulle haft instrument av denna typ.²

I A. 1528 har Agricola, som ovan påpekats, hänfört det 10. kap.

¹ Han skriver, s. 45^b: »Drumb wil ich dir fein entdecken / Vnd was verborgen, dar strecken / Auff diesen Geigen one bund / Alhie vnten jnn kurtzer stund, / Inn den figur geoffenbart / Findestu klar beyderley art, / Drumb sie haben einerley brauch / Die Polschen vnd die kleinen auch, / Allein das die Polacken zwar / Greiffen zwischen die seiten gar, / Vnd sie mit den negeln rörn an / Da die bund recht solten stan». Sachs har, Handbuch, 174, tagit den cit. textens »sie haben einerley brauch» som belägg för att de båda typerna sammanföle i fråga om den praktiska användningen. Men hos Agricola är det aldrig fråga om detta utan endast om de båda typernas stämning. De följde här samma bruk, varför den med figurer förtydligade framställningen kunde gälla för dem bägge.

² Jfr Norlind-Trobäck, a. a., 12.

»kleine Geigen» till samma huvudinstrumentklass som bl. a. gamborna d. v. s. till klassen av stränginstrument utan klaviatur, men med band. Detta har medfört, att man på sina håll trott, att Agricola med dessa »kleinen Geigen» också verkligen avsett instrument av någon slags gambatyp. Men då redan den fullständiga rubriken till det 10. kap., »Volget die dritte art von kleinen Geigen, welche nür mit dreien Seyten bezogen, vnd die quint voneinander gestymmet werden», synes ange instrument av en helt annan typ, har man på dessa håll anlagat Agricola för att här vara mindre väl underrättad om gambatypens egenart.¹ Detta utgör dock inte den enda tänkbara förklaringen till den påtalade inkonsekvensen hos Agricola och inte heller den sannolikaste. Det är svårt att förstå, varför den i instrumentfrågor för övrigt så väl införsatte Agricola skulle ha misstagit sig just i fråga om gamborna. Det finns också andra möjliga förklaringar. En är, att Agricolas »kleine Geigen» tillhöra någon annan bandförsedd violininstrumenttyp än gamban, en annan, att han gjort sig skyldig till en inkonsekvens vid klassificeringen av instrumenten. En omsorgsfull granskning av texten i kap. 10 visar, att denna sistnämnda förklaring måste anses som den rätta. »Die kleinen Geigen» skulle egentligen inte alls tillhöra klassen av stränginstrument med utan i stället någon av klasserna utan band. Agricola säger nämligen uttryckligen, att instrumenten *v a n l i g e n v o r e u t a n b a n d*. Men då det vore svårt att spela på bandlösa instrument, så ger han den blivande musikern det rådet att först öva sig med band och sedan, om han så vill, taga bort banden med en kniv.² Det är sålunda uteslutande av pedagogiska skäl, som Agricola försett instrumenten med band, vilket skett i strid med deras egentliga egenart. Och det är uppenbarligen åsikten om bandens stora pedagogiska värde, som förlett honom till att hänföra instrumenten till klassen av tonredskap med band.

10. kap. »kleine Geigen» i A. 1528 äro alltså i sin typiska gestalt violininstrument utan band med tre i kvinter stämde strängar men av annat slag än »die kleinen Geigen» av rebeotyp. »Die polischen

¹ Det sker hos Sachs. Vid behandlingen av äldre tiders instrumentförhållanden litar denne i mycket till Agricola. Men i Handbuch gör han det inte i fråga om gamborna. »Wir lassen», skriver han här, 190, »Agricola, der hier nicht gut unterrichtet ist, aus dem Spiel...»

² Det heter om instrumenten i texten, s. xlix: »Sie sind kleiner denn die vorigen gestalt / Auff yhn werden nur drey Seyten gezalt. / Vnd gemeynlich one bund erfunden / Jdoch sag ich dir zu dissen stunden / Das es one bund schwer ist zu fassen / Darumb soltu das nicht faren lassen. / Sondern vb dich erst auff die bündisch art / So magstu darauff recht werden gelart. / Wiltu darnach die bünde nicht leiden / So magst sie mit eym messer weg schneiden».

Geigen» i A. 1545 äro också violininstrument utan band, ha också kvintstämning och åtminstone i vissa fall även de tre strängar. Och Agricola behandlar också dem som en art för sig vid sidan om de »små» instrumenten av rebec-typ. Likheterna i här berört avseende mellan de båda upplagorna äro så påtagliga, att den ovan framställda frågan, huruvida också det 10. kap. »kleine Geigen» i A. 1528 och »die polischen Geigen» i A. 1545 stode i direkt motsvarighet till varandra, obetingat måste besvaras med ja. Det talas visserligen endast om tre strängar i A. 1528 och om fyra som regel i A. 1545. Men att en och samma instrumenttyp genomgick förändringar i fråga om strängantalet, är alls ingenting ovanligt vid en tidpunkt, då läget just på violininstrumentens område över huvud taget ännu var ytterst labilt. Under tiden mellan de båda upplagorna har också Agricolas inställning till banden genomgått en förändring. Vid tidpunkten för 1. uppl. tillkomst ansåg Agricola det bandlösa spelet vara så svårt, att en blivande violinist inte kunde börja med det direkt utan först måste öva sig med band, vilket gäller inte endast för instrumenten i kap. 10 utan också för de såsom bandlösa avbildade instrumenten av rebec-typ i kap. 13.¹ Men i A. 1545 är det aldrig tal om att använda sig av band endast för att underlätta spelets inlärande. Utan här säger Agricola, närmast med avseende på de »polska» instrumenten, att det visserligen vore svårt att spela utan band men att man genom flitig övning kunde lära sig det.²

»Die kleinen Geigen» i A. 1528 avbildas också de i fyra olika storlekar från »Bassus» till »Discantus».³ Dessa bilder ha av någon anledning aldrig medtagits i A. 1545. Men i analogi med de tidigare behandlade avbildningarna av violininstrumenten måste de anses gälla också för de instrument, som i A. 1545 direkt motsvara »den kleinen Geigen», d. v. s., i enlighet med ovanstående utredning, också för »die polischen Geigen». Bilderna visa, naturligtvis skulle man kunna säga, bandförsedda instrument. Men för att få fram deras så vitt möjligt typiska utseende, skall man tänka bort banden. Man får då de strängt stiliserade teckningarna av violininstrument med sarger, som visserligen i en del avseenden påminna om avbildningarna av gambatypen men

¹ Jfr s. [lv]: »Jdoch sie wol bünde haben mogen / Wenn man drauff lernē wil mit den zogen. / Wiltu sie (wenn du es kanst) nicht leiden / So thu sie mit eym messer weg schneiden».

² S. 43: »Dieweil sie one bünd gemacht / Wird es etwas schwerer geacht / Die finger drauff zu applicirn / Vnd zwischen den seiten recht zführn, / Doch ist nichts so schwer auff erden / Es kan durch vleis erlangt werden».

³ Bilderna ha blivit införda, inte i kap. 10, där de ju egentligen skulle höra hemma, utan, s. li^b f., i kap. 11, som behandlar vissa tabulaturer.

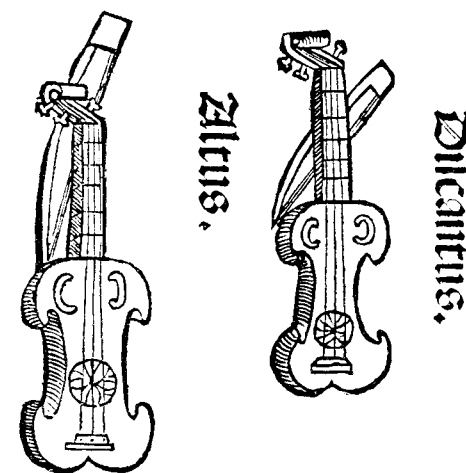

Fig. 4.

som särskilt i fråga om skruvlådans utformning och underbygels sträckning uppvisa markanta skiljaktigheter härifrån, fig. 4. Det kan därför inte råda någon tvekan om att inte Agricola med dessa teckningar skulle ha avsett violininstrument av annan typ än gamban. Instrumenten ha skruvlådor med snäcka. Bandlösa, i kvinter stämde violininstrument från 1500-talets början, som ha denna konstruktionsdetalj men som inte äro av rebec- och inte heller av gambatyp, äro av violintyp. »Die kleinen Geigen» i A. 1528 och därmed också »die polischen Geigen» i A. 1545 visa sig m. a. o. vara omedelbara föregångare till eller tidiga former av den moderna violinen. Den redan påtalade utveckling i fråga om strängantalet, som instrumenten genomgick från den äldre upplagan till den yngre, har en direkt motsvarighet på italienskt område inom det instrument, som kallades »violetta da arco senza tasti» eller »violetta da braccio», också det en omedelbar föregångare till violinen.¹

Ovanstående utredning har gett till resultat, att Agricolas »welsche Geigen» voro instrument av gambatyp och hans »polische Geigen» instrument av violintyp. Detta resultat sprider också ett klarare ljus över arten av det ovan påtalade sambandet mellan Agricolas och det hos Praetorius omnämnda språkbruket, ett samband, som Sachs, Handbuch, s. 174, ställer sig oförstående inför men som han i History, s. 356, inte betvivlar men aldrig går närmre in på. Det är i båda fallen

¹ Jfr Sachs, History, 356 f.

helt enkelt fråga om ett och samma språkbruk, nämligen att beteckna den vanliga violinen som »polsk».

Om man nu kan förutsätta, att man också i Sverige kände till och använde sig av detta språkbruk, vilket i och för sig inte alls vore omöjligt, så skulle detta kunna innebära, att Gustav Vasas »polska» fedlare hade instrument, inte som Norlind anser av rebecktyp, utan av någon slags violintyp och att de »italienska» fedlarna hade gambor. Sannolikheten åtminstone i det sistnämnda antagandet ökas av det kända faktum, att den högre konstmusikens violininstrument under den tid, varom här är fråga, framför allt var gamban.

I samband med Gustav II. Adolfs bekanta omorganisation av det sv. hovkapellet 1620, då bl. a. en skara ty. musiker inkallades, gjordes violininstrumenten till kapellets kärna.¹ Den först på 1620-talet belagda användningen av termen *fiol* i det sv. språkbruket kan säkerligen sättas i ett visst samband härmed. Det ligger nära till hands att antaga, att det därvid var inte endast själva termen utan också dess i ty. musikerkretsar gällande betydelse, som vann insteg hos oss.

I början av 1500-talet använder inte endast Agricola utan också den äldre Virdung ty. *Geige* som grundterm vid benämningen av alla de av dem beskrivna violininstrumenttyperna. Även Praetorius anför *Geige* som det ty. samlingsnamnet i rubriken till det kap., i vilket han ger en översikt över violininstrumenten.² Men i fortsättningen exemplifierar han genom hänvisning till stadsmusikanterna ett mer differentierat språkbruk närmast i fråga om gamba- och violintypernas benämning. Det här avsedda textavsnittet, som ovan redan delvis citerats, lyder i sin helhet:³ »Diese beyde Arten [*»Viole de gambe»* och *»Viole de braccio»*] werden von den Kunstpfeiffern in Städtten also vnterschieden, dass sie die *Viola de gamba* mit dem Namen *Viola*: Die *Viola de braccio* aber, *Geigen* oder *Polnische Geigen* nennen: Vielleicht daher, dass diese Art erstlich aus Polen herkommen seyn sol, oder dass doselbst aussbündige treffliche Künstler vff diesen *Geigen* gefunden werden». Detta språkbruk ansluter sig Praetorius själv till, i det att han såsom ty. grundterm i fråga om gambafamiljens medlemmar genomgående använder *Viol* men i fråga om violinfamiljens medlemmar *Geige*.⁴ Även pochetten betecknar han med termen

¹ Jfr Norlind-Trobäck, a. a., 36 ff.

² A. a., 43.

³ A. a., 44.

⁴ Jfr t. ex. avbildningarna av gambor *Theatr.*, pl. VI: 4, »*Violone*, Gross *Viol-de Gamba-Bass*» och pl. XX: 1—3, »*Viola de Gamba*» i olika storlekar och avbildningarna av violiner pl. XXI: 3, »*Discant-Geige ein Quart höher*», 4, »*Rechte Discant-Geige*», 5, »*Tenor-Geige*», 6, »*Bas-Geige de braccio*».

Geige, »die gar kleinen *Geiglein* . . . (vff Frantzösisch *Pochetto* genannt . . .)¹

Det är säkerligen inte för djärvt att antaga, att också de av Gustav II. Adolf inkallade ty. yrkesmusikerna med *Viol* menade instrument av gambatyp. Det är också troligt, att de instrument, som de själva trakterade just voro gambor. Som ensembleinstrument hade den moderna violinen vid 1600-talets början ännu föga anseende. Åtminstone bland de till den högre musikodlingen knutna yrkesviolonisterna, som trakterade gamba, betraktades den med förakt som ett utpräglad dansinstrument.² Dessutom kan det, som nedan skall visas, med stor grad av sannolikhet göras troligt, att violinen inte kommit till någon uppmärksam användning i Sverige förrän mot slutet av 1640-talet. I överensstämmelse med det anförda språkbruket skulle sålunda den från ty. språkområde kommande men fr. o. m. 1620-talet som sv. använda termen *fiol* från första början ha fått den reella innebörden av gamba; ett antagande, som finner stöd i de inom det sv. musiklivet under 1600-talets förra hälft rådande förhållandena. Ett belägg för riktigheten i detta antagande lämnar 1683, *Co.*, varefter termföljden »*Fedlan* (*Gygan*, *Fiolen*)» illustreras med en och samma bild, nr 20, där korpusformen, den breda halsen och det bandförsedda gripbrädet stämpla det återgivna instrumentet som en gamba.

Men om nu sv. *fiol* liksom ty. *Viol* hade innebörden av gamba, hur förhåller det sig då med den sv. termen *giga*? I 1683, *Co.* användes den synonymt med *fedla-fiol*. Detta sker uppenbarligen också i den av Comenius ursprungligen författade 1640, *Co.-Schr.*, där de sv. termerna »*Feela* (*Gijga*)» direkt översätta den ty. textens »*die Fiedel* (*Geige*)». I båda lexikonen står *pandura* som enda lat. motsvarighet till de vulgärspråkiga benämningarna. Det göres m. a. o. ingen som helst skillnad vid behandlingen av *fiol* (*fedla*) å ena och av *giga* å andra sidan. Men det förhåller sig inte överallt på detta sätt. Även 1640, *P.*, 1677, *We.*, 1722, *Sw.* och 1769, *I.* anför såväl *fedla* (*fidla*) och (eller) *fiol* som *giga*. Men de lat. motsvarigheterna äro här inte desamma. *Fedla* och *fiol* motsvaras av *chelys*, *instrumentum musicum* eller *sistrum* men *giga* i alla de nämnda lexikonen av *fidicula* jämte, i 1769, *I.*, av *fides*. I fråga om de sistnämnda termmotsvarigheterna föreligger det här en egenartad parallell till det delvis redan omnämnda språkbruket hos Praetorius. Han använder inte endast *fidicula* utan också *fides* som lat. benämning på violininstrument, nämligen på de instrument, som han i anslutning till stadsmusikanternas språkvanor på

¹ De Organ., 48.

² Jfr t. ex. Galpin, a. a., 93 f., eller P. Garnault, »*Les violes*», Lavignac's »*Encyclopédie de la musique* . . . *Des Instruments*», Paris, 1925—27, 1767 f.

ty. genomgående kallar Geigen, d. v. s. på instrumenten av violintyp.¹ Har den ungefär samtidigt härmed använda sv. termen giga också denna innebörd? Kan man här med samma grad av sannolikhet antaga överensstämmelse mellan det sv. och det ty. språkbruket som i fråga om termen fiol? Knappast. Åtminstone inte annat än med väsentliga inskränkningar.

Det har redan gjorts gällande, att den moderna violinen inte på allvar började användas i Sverige förrän mot slutet av 1640-talet. Före denna tid var innebörden av violin hos sv. giga därför knappast aktuell. 1647 kan instrumentets förekomst i landet med säkerhet fastställas. Sex »franska violister» fingo detta år anställning i det sv. hovkapellet,² vilket uppenbarligen skedde för att så vitt möjligt skapa en sv. motsvarighet till det franska hovets berömda ensemble om 24 violiner. Ett direkt belegg för att de till Sverige komna »violisternas» instrument verkligen voro violiner, lämnar den redan omnämnda skildring från 1655 av drottning Kristinas liv,³ som tillskrivits U. Chevreau,⁴ en skriftställare inom den lärda kretsen kring drottningen. Det talas här om engagemanget av »une bande de Violons» samt om, hur de franska musikanterna åtminstone till att börja med blevo väl mottagna, vilket möjligen skulle kunna ha berott bl. a. därpå att drottningen »trouvoit que l'harmonie des violons François, valoit mieux, & estoit plus charmante, que celles des vielles, ou des cistres des Suedois».⁵ Violon var ju redan vid den tid, som det här gäller, den fr. beteckningen på violinen. Chevreau's formulering ger en antydning om att de franska instrumenten betecknade någonting nytt på svenskt område. De ställas i motsats till de i Sverige tydligen vanliga instrumenten »vielless», d. v. s. liror, och »cistres», d. v. s. halscitrar.⁶ Även det engelska sändebudet B. Whitelocke talar i sina dagboksanteckningar från 1653—54 om violiner vid det svenska hovet. I jan. 1653 deltog han, som ovan redan antytts, i en fest hos drottningen i Uppsala, varvid musiken bl. a. utfördes av »seven or eight violins, with bass-violes, flutes, and citherns — perfect masters».⁷ Whitelocke

¹ I översikten över sin tids instrumentförråd räknar Praetorius bland stråkinstrumenten också upp »Violino, Rebecchino, Fides, Fidicula, kleine Geigen; Sonst Viol de bracio genandt», De Organ., 4.

² Jfr Norlind-Trobäck, a. a., 37.

³ »Brieve relation de la vie de Christine Reyne de Suede».

⁴ Jfr C. G. Warmholtz, »Bibliotheca Historica Sveo-Gothica», VII, 1793, nr 4386 f.

⁵ A. a., 18. Jfr även Norlind, »Från Tyska kyrkans glansdagar», II, 74.

⁶ Jfr nedan, 51 f., under harpa samt ovan, 20 f., under cittra.

⁷ »A Journal of the Swedish Embassy in the Years 1653 and 1654», New Ed. rev. by H. Reeve, London, 1855, I, 293. Jfr också Norlind, a. a., 81.

framhäver här ett typiskt drag i tidens uppförandep Praxis, nämligen att violinen till att börja med användes främst som ett diskantinstrument, under det att gamban länge behölls som ett tenor(bas)instrument.¹ Violoncellen hade ju, som bekant, mycket svårt att tränga undan sin motsvarighet inom gambafamiljen.

Violinen kom sålunda in i det högre svenska musiklivet närmast från Frankrike. Det ligger då nära till hands att antaga, att dess sv. benämning skulle influeras av fr. språkbruk. De franska musikerna kallades också »violister», säkerligen i anslutning till fr. violon, och fr. o. m. 1660-talet kan den som sv. använda termen viol allt oftare beläggas vid sidan om den äldre termen fiol. Ett par särskilt upplysande exempel härpå må anföras. I räkenskaperna från Magnus Gabriel De la Gardies eget hovkapell på 1660-talet omnämns ett par som »violister» betecknade musiker.² Då det kungl. kapellet fått sina franska musiker genom förmedling av De la Gardie, kan man taga för givet, att också hans violister hade den moderna violinen till sitt instrument. Vid en annan av de i räkenskaperna upptagna musikerna, en Hans Christoffer Wulff, står det däremot särskilt angivet »Violgamnist», d. v. s. att hans violininstrument inte var av violin- utan av gambatyp. I den tidigare redan citerade listan på de av Rudbeck till Uppsala Universitet anskaffade instrumenten upptagas också olika slags »Violer», »Rosens viol», »Altviol» o. s. v. samt även »Tenorv. s. viol de Braz».³ Detta sista står säkerligen som en förkortning av »Tenorviol stor viol de Braz». Det framhålles här m. a. o. särskilt, att tenorviolen vore en medlem av violin-, braccio-familjen, d. v. s. en violoncell. Att detta särskilt påpekas, visar på sitt sätt, att violinens tenorform ännu måste ha varit ganska ovanlig. I de av Dencker publicerade verscitaten möter sv. viol (violist) första gången i en dikt från 1677 för att sedan också här bli allt vanligare.⁴ Innebörden av violin är överallt naturlig. Termen viol kommer på detta sätt under 1600-talets senare hälft in i det sv. språkbruket vid sidan om fiol för att sedan alltmer undantränga denna, en språkförskjutning, som speglar en rent saklig förändring, den moderna violinens framträngande på bekostnad av gamban. I 1700-talets facklitteratur är termen viol (violin) förhärskande och när man här skall ange instrument av

¹ Om innebörden av violin resp. gamba hos eng. violin och viol se Galpin, a. a., 93 f.

² Jfr E. Trobäck, »Magnus Gabriel De la Gardie's hovkapell 1645—1686. Några anteckningar», STM, XII, 1930, 79 f.

³ Norlind, a. a., III, 80.

⁴ A. a., 63 ff.

gambatyp, skriver man inte längre fiol utan viola da gamba (motsv.).¹ Det kan synas anmärkningsvärt, att denna fr. o. m. 1600-talets senare årtionden allt vanligare term viol inte medtagits i något av källförteckningens lexikon. Detta kan säkerligen, åtminstone delvis, förklaras därmed att lexikonförfattarna voro språkmän, som i sina arbeten i mycket följde äldre förebilder.

Den ty. termens Geige vidsträckt funktion att beteckna olika medlemmar av violinfamiljen utövades sålunda i det sv. språkbruket från första stund av termen viol (motsv.). Innebörden av violin hos sv. giga blev därför inte aktuell ens i och med violinens användning inom den sv. musikodlingen, åtminstone inte inom det högre språkbruket. Men Praetorius låter, som redan antytts, ty. Geige med fides och fidicula som lat. motsvarigheter beteckna inte endast instrument av violintyp utan också sådana av rebeccatyp, närmast då pochetten, som ju har det gemensamt med violinen, att den har strängar i kvintstämning och är utan band. Med innebörden av pochette hos sv. giga åtminstone i 1640, *P.*, 1677, *We.* och 1722, *Sw.*² skulle det sålunda även i fråga om termerna Geige — giga råda överensstämmelse mellan ty. och sv. språkbruk, om än i mer begränsad omfattning än i fråga om Viol — fiol. Det är förvisso ingen orimlig tanke, att sv. giga skulle ha använts som benämning på pochetten.³

En kordofon, som vid här i fråga varande tid med säkerhet tillhörde den sv. musikodlingens instrumentförråd, var det med stråke spelade violininstrumentet med tangenter, som på 1600- och 1700-talen kallades nyckelgiga.⁴ Den ensamma termen giga kan naturligtvis mången gång stå elliptiskt för denna sammansättning.⁵ Den har

¹ Jfr t. ex. Bergrot, a. a., 32, »Discant violer»(!) men, 30, »Viola di Gamba», eller Hallardt, a. a., III, 1518 ff., under »Violin» men, II, 775, »Basse de viole, är Violdigambe», även Hülphers, a. a., 84, och Envallsson, a. a., art. »Violino».

² I 1:69, *I.* torde förhållandena i varje fall delvis ligga annorlunda till, därför att Ihre bakom termen giga tänkte sig ett av de gamla nordbornas tonredskap.

³ Vid behandlingen av denna instrumenttyp och dess benämningar ställer sig D. Fryklund, »Studien über die Pochette», bilaga till »Redogörelse för Sundsvalls Högre Allmänna Läroverk läsåret 1916—1917», Sundsv., 1917, 23, visserligen avisande mot tanken på att sv. giga i äldre tider skulle haft innebörden av pochette. Men han stöder sig därvid endast på Hülphers, som använder termen »Stock-Viol», och för undersökningen över huvud taget inte längre tillbaka än till Hülphers.

⁴ Jfr Dencker, a. a. 55, från 1643, Rudbeck, a. a., I, *Lychnos-Bibliotek* 2: 1, Uppsala, 1937, 261, och II, 666, Bergroth, a. a. 31, Hülphers, a. a., 96.

⁵ T. ex. i följande citat från 1691 hos Dencker, a. a., 69: »Med mig upmanar frist / Claver Viol och Giga». Även Dencker förmodar, att innebörden här vore nyckelgiga.

väl också i viss utsträckning använts synonymt inte endast som i 1683, *Co.* med fiol utan också med viol i betydelsen av en violin.

Behandlingen av termen giga i 1630-t. *Schr.* och 1637, *Schr.* synes antyda ytterligare en annan möjlighet vid tolkningen av det sv. ordets innebörd. Som lat. motsvarigheter stå här testudo resp. chelys. Detta är i och för sig ingenting märkvärdigt. Framställningen ovan har gett exempel på att båda dessa lat. instrumentbenämningar bringats i mer eller mindre intim kontakt med violininstrument av olika slag. Men Schroderus ger i lexikonen som enda ty. motsvarighet till sv. giga och de anförda lat. termerna inte, som man kanske hade väntat, Geige utan Laute. I Schroderus' översättning av Comenius' »Janua» ha vi redan lärt känna, att den sv. lexikografen också återgav originaltextens lat. pandura och ty. Geige med sv. giga. Man måste fråga sig, vad som ligger bakom denna till synes motstridiga termbehandling. Schroderus var trots sina unga år en framstående språkman, som i sitt eget ordboksarbete utgick från det svenska språket för att i lexikalisk form framlägga sin tids sv. ordförråd. Man kan därför på goda grunder antaga, att de översättningar till främmande språk, som han ger av de sv. orden, valdes, inte på måfå, utan för att även i innebördshänseende åstadkomma verkliga motsvarigheter till dessa ord. Om detta är riktigt, måste hans behandling av termen giga innebära, att han med den förband föreställningen om två olika instrument, av vilka det ena hade Geige och det andra Laute som ty. beteckning. Lat. chelys och testudo motsvaras i 1630-t. *Schr.* och 1637, *Schr.* inte endast av sv. giga utan också av luta, även här med Laute som ty. översättning. Det vill alltså synas, som om giga hos Schroderus vid sidan om den vanliga innebörden av något slags violininstrument också hade innebörden av ett tonredskap tillhörande lutornas klass, t. ex. det instrument, som Virdung avbildar under beteckningen »Quintern»¹ men som Praetorius kallar »Pandurina: Mandürichen» och karakteriserar med orden: »Ist wie gar ein klein Läutlein»,² d. v. s. små lutor, som i fråga om korpusformen onekligen förete stora likheter med violininstrumenten av rebeccatyp. Med vissa inskränkningar gäller detta också om halscittran, som, enligt vad behandlingen av beteckningen cittra redan exemplifierat, i terminologiskt avseende kunde sammanföras med lutan. En tänkbar möjlighet vore därför, att giga i viss utsträckning också användes för att beteckna cistre. Fsv. giga skulle på det sättet i innebördshänseende kunna stå som motsvarighet till den i utländska medeltidskällor ofta

¹ A. a., Bij.

² De Organ., 53, Theatr., pl. XVI: 5.

mötande termen citole (motsv.), som inte alls synes ha kommit till användning i Sverige.¹

En antydning om ett liknande språkbruk, som det nu diskuterade, kan man möjligen finna också i 1538, V. Även här sätts giga i samband med lat. testudo och chelys. Det sker i termföljden »Testudo . . . trumpa, Chelys idem, gigha». Enligt vad nedan skall visas, är trumpa ett namn just på lutan. Man skulle kunna tänka sig, att giga införts som ett förtydligande av denna term, som försvann ur det levande riksspråket vid den fsv. periodens slut. Men giga står i 1538, V. också som motsvarighet till lat. fidicula i översättningen »fedhela, liten gigha eller streng», här väl utan tvekan med innebörden av ett violininstrument.

Även om det nu skulle vara för djärvt att antaga, att sv. giga faktiskt använts för att beteckna ett knäppinstrument av luttyp, så är det av termens här refererade behandling hos Schroderus och i 1538, V. i varje fall uppenbart, att den måste ha använts som benämning på ett om lutan starkt påminnande instrument, på violininstrument alltså av rebectyp. Här sålunda på nytt en antydning om att giga gärna getts denna innebörd.

I motsats till övriga här behandlade sv. violininstrumentbeteckningar tillhör termen giga det sv. bibelspråket. I B 1541 förekommer den som instrumentbenämning i 1. Sam. 18:6 och i Dan. 3:5 ff. I det förstnämnda bibelstället står den sv. termen som motsvarighet till lat. sistrum i Vulgata och šālīš i den hebr. urtexten. Enligt Kolari² skulle denna hebr. term beteckna ett lutinstrument(!)³ Denna innebörd kan dock knappast ha varit bekant för de sv. bibelöversättarna, då betydelsen av hebr. šālīš anges på helt annat sätt i den äldre litteraturen.⁴ Termvalet i B 1541 står i full överensstämmelse med Luther 1534, som på motsvarande ställe har geige. Man kan förmoda, att det sv. termvalet har influerats härifrån. 1722, Sw. är ensam om att översätta lat. sistrum med sv. fedla, fiol. Kanske har detta skett under påverkan från bibelspråket genom ersättandet av giga med de nämnda

termerna.¹ I Dan. 3:5 ff. står sv. giga som motsvarighet till lat. sambuca i Vulgata och urtextens hebr. šabbēka, med den reella innebörden av psalterium.² Väl närmast i anslutning till detta språkbruk i bibeln översätter också Bergrot vid behandlingen av hebreernas tonverktyg lat. sambuca med giga.³ Kircher⁴ anför exempel på den lat. termens användning som motsvarighet till nablium och psalterium, d. v. s. till beteckningar på knäppinstrument av förmodad harp- eller psalterieform. En vanlig vulgärspråkig översättning till sambuca var hackbräde (motsv.).⁵ Sammanställningen i Ordlista nr 2 visar, att termen i de sv. lexikonerna ofta översattes just med harpa eller hackbräde. Det förefaller osannolikt, att Bergrot, som var fullt inne i sin tids med de lat. instrumentbeteckningarna sammanhängande föreställningsvärld inte skulle ha delat den gängse uppfattningen om sambuca som ett slags harpa, psalterium eller hackbräde. Översättningen med sv. giga får väl därför tagas som ett tecken på att hans uppfattning om det hebr. instrumentets egentliga egenart trots detta var svävande och osäker, vilket också synes ha varit fallet med de sv. bibelöversättarna.

Det antyddes ovan, att termbehandlingen i lexikonerna inte direkt kunde lämna något bidrag till diskussionen om den reella innebörden hos de fsv. benämningarna fedla (motsv.) och giga. Men indirekt kan den kanske göra det. De i Ordlista nr 1 citerade lexikonerna ge belägg för att den från fsv. övertagna termen fedla (motsv.) vid termens fiol insträngande i det sv. språkbruket användes synonymt med den nya beteckningen,⁶ d. v. s. för att ange instrument, som med stor grad av sannolikhet voro av gambatyp. Det sattes också i fråga, om inte Gustav Vasas fedlare spelade på gambor eller möjligen på något tonverktyg av violintyp. Det gäller här instrument med sarger och med en markerad gräns mellan överbygeln och halsen. Att ordet fedla kom till användning på detta sätt, förklaras enklast därav att det redan i fsv. betecknade instrument med de angivna särdragen.⁷ Ovan kunde där-

¹ Någon direkt parallell till dessa term motsvarigheter lat. sistrum — sv. giga, fiol, fedla har jag inte kunnat finna i den av mig utnyttjade jämförelselitteraturen. Med översättningar som »fyddel snoher», »vedel snoer» sätter dock även Diefenbach den lat. termen i ett visst samband med beteckningar på violininstrument.

² Jfr Kolari, a. a., 78 ff.

³ A. a., 6.

⁴ A. a., 49.

⁵ Så redan hos Diefenbach, jfr också Walther, a. a.

⁶ Särskilt tydligt i 1640, P., »Fiol, vulgò Fedela».

⁷ Termen fiddle i citatet ovan ur Hülphers uppräknings av allmogeinstrument skulle i enlighet härmed sålunda tolkas som en benämning på ett av »fortidens» violininstrument med sarger.

¹ Detta ger ett visst stöd åt Norlinds, dock inte närmre motiverade antagande, att termen giga ursprungligen skulle ha betecknat ett knäppinstrument med gripbräde, se »Svensk musikhistoria», 12, eller »Bilder ur svenska musikens historia från äldsta tid till medeltidens slut», Sthlm, 1947, 51; ett antagande, som dock strider mot D. Fryklunds etymologi av ordet Geige, jfr »Etymologische Studien über Geige — Gigue — Jig», »Studier i modern språkvetenskap», VI, 1917, 103 ff.

² A. a., 75.

³ Sachs gör i History, 123, gällande, att termen över huvud taget inte skulle ha innebörden av ett musikinstrument.

⁴ Som harpa, cymbal, puka, triangel. Jfr Kolari, a. a., 74, anm. 4.

emot endast ett par belägg anföras därpå att giga stode som synonym till fiol (fedla). I stället kunde i flera fall en välgrundad förmodan göras, att termen betecknade instrument av rebectype.¹ Också här ligger det nära till hands att antaga ett gammalt traditionssammanhang från medeltiden. Med utgångspunkt från dessa överväganden vill det alltså synas, som om de fsv. benämningarna fedla (motsv.) och giga verkligen skulle ha haft olika reell innebörd, nämligen den förstnämnda av instrument med sarger och den sistnämnda av instrument av rebectype, en åsikt, som omfattats av en del instrumentforskare² men bekämpats av andra.³

Sammanfattning. Det har med större eller mindre grad av sannolikhet kunnat göras troligt,

- att termen fedla (motsv.) som beteckning på ett medeltida instrument haft innebörden av ett violininstrument med sarger,
- att samma term jämte termen fiol som beteckningar på tonredskap fr. o. m. den ä. nsv. perioden företrädesvis haft innebörden av violininstrument av gambatyp men
- att termen giga endast undantagsvis haft denna innebörd utan i stället betecknat medeltida eller senare violininstrument av rebectype eller också nyckelgiga, kanske även något slags lutinstrument eller halscitra eller t. o. m. ett av bibelns instrument av psalterium- eller harptyp samt
- att alla de nämnda termerna fr. o. m. 1640-talet i viss utsträckning också använts för att beteckna den moderna violinen, som dock till att börja med oftast torde ha kallats viol.

FLÖJT. 1683, Co. hänvisar vid denna term till bildtavlan teckning nr 24, som visar en blockflöjt. Det är antagligt, att termen avser samma instrument också i de övriga i Ordlista nr 1 citerade lexikonen med undantag för 1640, Co.-Schr., där det ju är fråga om piporna i en orgel. Innebörden av tvärflöjt är i här förevarande sammanhang mindre trolig, då denna instrumenttyp som bekant inte kom till mer utbredd användning förrän under 1700-talets lopp och ingen av ord-

¹ Även Ihres behandling av termen giga pekar genom de lat. motsvarigheterna fides, fidicula i denna riktning.

² T. ex. av H. Panum, »Middelalderens Strenginstrumenter og deres Forløbere i Oldtiden», III, Kbhvn, 1931, 56 ff., med sammanfattningen, 68 f., eller O. Andersson, »Stråklarpan. En studie i nordisk instrumenthistoria», diss. Helsingfors, 1923, 177 ff., eller H. Riemann, »Musiklexikon», 11. Aufl., Berlin, 1929, art. »Gigue».

³ T. ex. Fryklund, a. a., 101, eller Sachs, Lex., art. »Fidel».

böckerna från detta århundrade har termen med. Innebörden av folkliga flöjtformer som låtpipa, sälapipa o. dyl. är däremot naturligtvis möjlig.

GIGA. Se ovan under Fedla.

HACKBRÄDE. Inte heller denna term behöver i här föreliggande sammanhang göras till föremål för någon utförligare behandling. Hithörande bild i 1683, Co., nr 8, är visserligen inte fullt tydlig i detaljerna men visar uppenbarligen en enkel kordofon med olika långa strängar. De i lexikonen oftast använda lat. motsvarigheterna till den sv. termen äro barbitos (barbiton) och sambuca. Om sambuca som vanligt lat. namn på hackbrädet har ovan redan talats vid behandlingen av termen giga. Som en parallell till användningen av lat. barbitos må Praetorius anföras, som har termföljden »Sambuca, Barbytus, ein Hackebret». I 1739, Sche. (II) står den lat. beteckningen plectrum, på den lilla hammare, med vilken hackbrädets strängar anslås,² som namn på hela instrumentet.

HARPA. HJULHARPA (LYRA). KROKHARPA. LÅNGHARPA (LÅNGSPEL). Då den ensamma termen harpa i stor utsträckning torde ha använts elliptiskt för olika sammansatta benämningar, skall innebörden hos de angivna sammansättningarna behandlas först. I denna behandling skola ytterligare medtagas termerna knaverharpa, sotharpa och nyckelgiga.

Om den reella innebörden hos termen hjulharpa kan det inte råda någon tvekan. Den är det i medeltida källor ofta avbildade violininstrumentet med inbyggt hjul och tangenter. Det kallades i Sverige liksom på annat håll, t. ex. i Tyskland,³ också för lyra. Att denna term i 1683, Co. har innebörden av hjulharpa framgår inte endast av den tydliga bilden, nr 23, utan också av den tillhörande, ovanligt utförliga texten. I 1640, Co.-Schr. står som ty. motsvarighet till de lat. och sv. termerna Leyre, varför det väl också här är fråga om hjulharpan. Om detta är fallet även i 1764, E., är däremot svårare att säga. Av citatet från Chevreau ovan under fedla framgår det, att hjulharpan måste ha varit vanlig i Sverige på 1600-talet. I utlandet betraktades den av företrädarna för den högre musikodlingen vid

¹ De Organ., 5.

² »quo fides leuiter percutiuntur» skriver Mersenne, a. a., 72, där hackbrädet f. ö. kallas psalterium.

³ Virdung avbildar, a. a., B^b, en hjulharpa under beteckningen »Lyra» och Agriola, a. a., 1. uppl., xxvij^b, en under »Leyer».

denna tid med förakt som ett bondinstrument.¹ I överensstämmelse härmed få hjulharporna hos Hülphers beteckningen »Bondlyror» som vore »nog ringa at anse».² Som lat. motsvarigheter till de sv. benämningarna stå i de citerade lexikonen förutom lyra även barbitos, chelys och pitisma. Användandet av termen barbitos med denna innebörd av hjulharpa synes vara mindre vanlig. Diefenbach anför dock en källa, som ger »leier» som ty. översättning. Chelys var, som ovan redan exemplifierats, en på olika håll använd lat. beteckning på violininstrument, vilket kan förklara dess förekomst i här föreliggande sammanhang. Diefenbach sätter likhetstecken mellan pitisma och pitasma och ger efter skiftande källor som definition härpå inte endast »frequens potatio» utan också »parua rotula» och »genus ludi qui mirabili arte voluitur et giratur», vilket ju kan göra det förståeligt hur termen pitisma kan användas med innebörden av hjulharpa i 1400-t. C 20.

Ett försök att fastställa innebörden hos termen krokharpa stöter på stora svårigheter. Norlind förmodar, att termen skulle ha varit det under medeltiden »vanliga» namnet på nyckelharpa.³ Men termen är allt annat än vanlig i fsv. Söderwall anför ett enda beläggställe, från MB 2, 230, 22, ur 1. Macc. 4: 54, det enda, som också Norlind hänvisar till.⁴ Några bevis för eller ens antydningar om att ordet krok skulle ha använts för att beteckna nyckelharpans nycklar kunna inte heller förebåras.⁵ Då innebörden av nyckelharpa sålunda är omöjlig att på något sätt verifiera och därför ytterligt osäker, så skall här ges ett annat förslag till tolkning. Föremålsbenämningar utsäga gärna någonting om de betecknade föremålets form, t. ex. långharpa, krumhorn o. s. v. Ordet krok ingår ofta som led i benämningar av denna art.⁶ Det skulle kunna tänkas, att termen krokharpa vore en liknande beteckning. Den skulle då betyda en krokformad harpa. Av de inom den västerländska musikodlingen använda kordofonerna representerar den till ramharpa utvecklade vinkelharpan den instrumenttyp, där en dylik form är tydligast utpräglad. Att kalla en sådan harpa för krokharpa, vore på intet sätt onaturligt. En direkt parallell

¹ Praetorius kallar den, *De Organ.*, 5. »Lyra Rustica, seu pagana, ein gemeine Lyra» och, 49, »Bawren- vnnd vmblauchfenden Weiber Leyre», Kircher, a. a., 487 med pl. 486/487, »Lyra vulgaris» resp. »Lyra mendicorum» och liknande också Mersenne, a. a., 55.

² A. a., 83.

³ »Bilder ur svenska musikens historia», 54.

⁴ A. a., 63 f., 257.

⁵ Varken Söderwall eller SAOB anför någon sådan betydelse hos ordet krok.

⁶ SAOB anför krokham, krokkniv m. fl.

till ett sådant språkbruk kan anföras från en långt senare tid än den det här gäller, nämligen den no. benämningen »hakeharpe» med innebörden av en triangel(krok)formad ramharpa.¹ Det skall nedan visas, att betydelsen av en vinkelformad ramharpa hos termen krokharpa som beteckning på ett bibliskt instrument inte innebär någonting orimligt. Av de i Ordlista nr 1 citerade lexikonen äro 1538, V. och 1579, V. de enda, som anför termen i fråga. Här kan ledet krok ha tagits med för att särskilt poängtera, att det avsåges den (krokformade) ramharpan och inte något annat också med harpa betecknat tonverktyg. Den lat. motsvarigheten är i båda upplagorna cithara.²

Av formuleringen i 1640, *Co.-Schr.* framgår det, att termerna långharpa och långspel kunde användas som synonymer. De skola av denna anledning här behandlas samtidigt.

Norlind anger som enda innebörd av de båda termerna gripbrädesförsedda brädcittor av den typ, som bl. a. ty. scheitholt, no. langeleik och, i något mer utvecklad gestalt, sv. hummel representera.³ De direkta vittnesbörden om att benämningarna långharpa och långspel verkligen haft denna, i och för sig mycket antagliga, innebörd, äro dock svåra att komma åt. Och Norlind har inte heller angivit något sådant. Åtminstone ett par av de i Ordlista nr 1 citerade lexikonen taga orden med säkerhet i en helt annan betydelse. Men i ett brev till Hülphers i samband med dennes arbete på instrumentavhandlingen skildrar en av hans flitigaste och mest initierade bidragsgivare, den bekante språkforskaren och skolmannen i Skara, Sven Hof, långspelet i sådana ordalag, att det är tydligt, att han avser ett citterinstrument av ovan angivet slag. Hans formulering visar också, att instrumentet måste ha varit vanligt i Sverige.⁴ Kanske att också Bergrot avser ett

¹ Jfr H. Fett, »Norsk Folkemuseums Særudstilling Nr. 2. Musik-Instrumenter. Katalog», Kristiania, 1904, 36, med tillhörande bild.

² I 1644 års uppl. av Var. rer. voc. har termen krokharpa utbytt mot cithra, den under 1600-talet vanliga motsvarigheten till lat. cithara. Men ensamt detta ger ingen som helst vägledning vid innebördstolkningen, då det inte med nödvändighet råder något samband mellan de olika lexikonen i fråga om de medtagna termernas reella innebörd. Kalkar, a. a., medtager den da. termen »Krogharpe» och ifrågasätter samma innebörd hos den som hos ty. Hakenharfe. Men denna term betecknar en först under 1600-talets senare hälft konstruerad föregångare till pedalharpan — jfr Sachs, *Lex.* —, med vilken de sv. termerna i MB och i ordböckerna från 1500-talet naturligtvis inte kunna ha haft något att skaffa.

³ »Svensk folkmusik och folkdans», Natur och kultur nr 96, Sthlm, 1930, 98, och »Systematik der Saiteninstrumente. I. Geschichte der Zither», Musikhistorisches Museum, Sthlm, 1936, sp. 253 ff.

⁴ Jfr A. Aulin, »Sven Hof som Hülphers musikaliske bidragsgivare», STM, XXX, 1948, 118, där det heter: »Det i mitt förra bref omförmälta bondinstrumentet Långspel är icke någon nyckelharpa eller lyra, utan det består af en wid pass sex

tonredskap av denna typ, när han bland slaginstrumenten, dock utan några som helst kommentarer, parentetiskt nämner två sträng-instrument med formuleringen »Långspel & Hackspel».¹ Ordet »&» ger en antydning om att författaren avser två olika instrument.² Den här avsedda gripbrädescittran spelades som regel med plektrum.³ Det skulle inte ha inneburit något brott mot det härskande språkbruket att beteckna ett med plektrum spelat instrument som slaginstrument.⁴

Men termerna långspel och långharpa ha också getts innebörden av hackbräde. I 1640, *Co.-Schr.* stå de som översättningar till ty. »Hackebret» och lat. sambuca, barbitus. Och i den upplaga av Comenius' »Orbis», som utgavs i Åbo 1698, får lat. sambuca med samma illustration som i upplagan 1683, d. v. s. bild nr 8, inte endast hackbräde utan också långharpa som sv. motsvarighet. Ett exempel från långt senare tid på termens långspel användning i denna betydelse lämnar A. A. Afzelius. Vid skildringen av ett besök år 1808 på en holme utanför Strömstad berättar han om en 13-årig flicka, att hon »sjöng visor till sitt långspel, ett ganska enkelt instrument, ett slags liggande harpa(!), som anslogs med tvenne skinnbeklädda hamrar».⁵ Tydligare kan ju hackbrädet knappast beskrivas.

I 1579, V. synes termen långharpa ha ytterligare en annan innebörd. Den i Ordlista nr 1 citerade texten lyder: »Monocordium, Kromskijd, spel ther alle strengiar haffua itt ljwdh, Longharpa». Man får här det intrycket, att benämningen långharpa står som ett förtydligande av den egenartade termen kromskijd. Denna term kan knappast vara någonting annat än en felskrivning eller annan förvanskning av ty. Trumscheit, den vanliga ty. benämningen på marintrumpeten. Detta egenartade instrument har bevisligen funnits i Sverige.⁶ Fryk-

qwarter lång ljudbotten och halftannat qwarter bred, hwarpå en mässings sträng är updragen med underliggande tangenter af tjäck ståltråd 15 eller 18 til antalet. Wid bemälte sträng gå tre lösa strängar stämda ungefärligen i terts, qvint och octav, allenast til at brumma, när man med fingret knäpper på den förstnämnde, som gifwer de rätta toner af det stycke, som man spelar. I min ungdom såg och hörde jag många instrumenter hos bönderna, som tyckte, at det war ett förträffeligt spel», brev av d. 16. III. 1772.

¹ A. a., 33.

² Jfr härmed formuleringen, 26, »Lurar sive Luder».

³ Hof talar i citatet ovan dock endast om fingerspel.

⁴ Praetorius säger, *De Organ.*, 5, om pandura, irländsk harpa o. s. v., att de »nur mit den blossen Fingern» och om halscittrorna, att de »mit einem Federkielchen» »klingendt gemacht oder geschlagen werden».

⁵ »Minnen», Sthlm, 1901, 50 ff.

⁶ Jfr D. Fryklund, »Studier över marintrumpeten», STM, I, 1919, 40 ff., med försök också till utredning av den besvärliga etymologien. På praktisk användning,

lund förmodar, att det kommit till föga användning hos oss, och anger som tidigaste litterära beläggställe en diss. av Norcopensis från 1674, »Disputatio Physico-Musica de Sono», där instrumentet utförligt beskrives. Ett långt tidigare belägg för dess faktiska användning i Sverige lämnar dock en passus i handlingarna av år 1519 från Helga Lekamens Gille i Stockholm, där det talas om en med 2 öre belönad »lekaare met trvmmeskyde».¹ Här ges samtidigt en direkt antydning om instrumentets förekomst i spelmansvärlden, där det ju gärna hörde hemma.² I full överensstämmelse med språkbruket på annat håll använder 1579, V. monocordium som lat. beteckning på marintrumpeten.³ Det sv. lexikonet talar trots den lat. benämningen om flera strängar på instrumentet. Inte heller detta är någonting för tiden ovanligt. S. Wantzloebe ger i sin monografi över monokordet talrika exempel på termens användning för att beteckna flersträngade tonredskap.⁴ Även i 1630-t. *Schr.* står sv. långharpa som motsvarighet till lat. monocordium. Den ty. översättningen lyder här endast »Seitenspiel». Om därmed avses marintrumpeten, är omöjligt att avgöra. Kanske gäller det här ett instrument av de långsträckta bräd-cittrornas klass.

Termerna långharpa, långspel synas sålunda ha haft en mycket skiftande innebörd, åtminstone dels av instrument av scheitholt- eller hummeltyp, dels av hackbräde och dels av marintrumpet.⁵

Ett försök att fastställa innebörden hos termen knaverharpa under den period, som det här gäller, stöter, också det, på stora svårigheter. Bl. a. med stöd av Envallsson⁶ är Norlind böjd för det antagandet,

i en borgerlig miljö, tyda också termens marintrumpet förekomst i 1600-talets verser, Dencker, a. a., 60, som ett av borgerskapets instrument; 65, vid ett bröllop i Åbo inom universitetsvärlden; 71, vid en högtidlighet i Narva katedralskola.

¹ HLG 2, 93.

² Jfr Fryklund, a. a., 44 f.

³ Diefenbach, a. a., anför ett flertal översättningar av monocordium med trumschyt (motsv.). Jfr också Kircher, a. a., pl. 486/487 Fig. VII, där instrumentet kallas »Monochordon», eller Walther, a. a., art. »Monochordum, und Monochordium ... 2) Führet diesen Nahmen auch die also genante Trompette Marine».

⁴ »Das Monochord als Instrument und als System», Halle a. S., 1911, 107 ff. I en av de av Diefenbach lämnade översättningarna talas det om ett instrument med 10 strängar.

⁵ SAOB anger hackbräde som enda innebörd hos såväl långharpa som långspel. Det sker i fråga om den förstnämnda termen genom hänvisning till 1579, V. och Hülphers, a. a., 96, vartill är att anmärka, att termen i 1579, V. ju med säkerhet inte har denna innebörd, och att formuleringen hos Hülphers är så knapp, att det är omöjligt att avgöra, vilket instrument som här faktiskt avses.

⁶ A. a., art. »Knaflar» och »Knafvel-Harpa».

att termen skulle vara en beteckning, som även i äldre tider hade innebörden av nyckelharpa.¹ Hülphers formulering vid uppräknandet av allmogeinstrumenten på Erik XIV:s tid ». . . Nyckelgigor och Sot-Harpor, Lång- och knafwer harpor»² tager han därför som ett tecken inte på att Hülphers med termerna nyckelgiga och knaverharpa skulle ha avsett olika instrument utan på att han inte känt till det senare instrumentet. Men även i de bekanta dagboksanteckningarna från resan till Norrland vid slutet av 1750-talet använder Hülphers termen knaverharpa som beteckning på ett av de i Indals socken i äldre tider använda tonredskapen.³ Det förefaller osannolikt, att han här skulle ha begagnat sig av denna term utan en aning om dess reella innebörd. Det är därför troligare, att uppräknningen i instrumentavhandlingen fått den ovan citerade formulering av den anledningen, att det verkligen är fråga om olika slags instrument. Knaverharpa skulle här m. a. o. vara ett folkligt stränginstrument för sig vid sidan om nyckelgigan, sot- och långharporna. Men vad har då denna knaverharpa varit för slags instrument?

Ordet knavre synes först förhållandevis sent ha fått den bestämda innebörden av nyckelharpans nycklar. SAOB anför som tidigaste beläggställe just Envallssons lexikon från 1802. Bl. a. med hjälp av källförteckningens ordböcker kan det fastställas, att ordet i äldre tider hade en helt annan instrumentteknisk innebörd, nämligen av de skruvar av skiftande slag, med vilka ett stränginstruments strängar spändes och stämdes. SAOB anför som belägg härför 1630-t. *Schr.* och 1683, *Co.* I 1640, *Co.-Schr.* heter det om »Feela (Gijga)» utförligt, att de bestå av »stränger och knaffrar», på lat. ». . . chordis, atque Collabis (Epitoniis, verticillis)» och på ty. ». . . aus Seiten und Würbeln». Och även i andra lexikon förekommer ordet knavre i liknande sammanhang. 1538, V. och 1579, V. ha båda i resp. instrumentkapitel lat. clauus (men ej clavis, nyckel!), som i den förstnämnda ordboken översattes med »harpopinne» men i den sistnämnda med »Harpo knaffre». I 1640, *P.* heter det, för att ge ytterligare ett exempel, »Verticuli . . . Knafror som man på Speel wefwar Strängiar på». SAOB anger som enda innebörd av knavre föremål av trä. I de anförda citaten skulle det i anslutning härtill överallt vara fråga om skruvar av trä. Kan detta ge någon vägledning vid försöken att tolka innebörden av det med knavre sammansatta instrumentordet knaverharpa?

¹ »Svensk folkmusik och folkdans», 97 f.

² A. a., 96.

³ »Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Första Samlingen om Medelpad», Westerås, 1771, 100.

Hos Hülphers är instrumentet ett utpräglat folkinstrument. Andra hos honom eller annorstädes exemplifierade benämningar på dylika instrument framhäva som regel någon detalj, som tydligen ansetts som särskilt karakteristisk för det betecknade föremålet, t. ex. säck- eller bälgpipa, hjulharpa, nyckelgiga, långharpa. I analogi härmed skulle knaverharpa beteckna ett instrument, som hade stämskruvar av trä som ett särskilt utmärkande kännetecken. De folkliga instrumenten hjulharpa, nyckelgiga och brädcittra av scheitholttyp, vilket sistnämnda ju ibland kallades långharpa, ha alla eller kunde i varje fall ha dylika stämskruvar. Men i fråga om dem framhäva benämningarna andra särdrag och knaverharpan skall enligt ovan vara ett instrument av annan art än de. I 1640, *Co.-Schr.* talas det om knavar endast i samband med det som fedla (motsv.) betecknade instrumentet. Utredningen under fedla ovan har gjort gällande, att det här skulle vara fråga om ett violininstrument av gambatyp, d. v. s. om ett instrument med sidoställda skruvar av trä. 1683, *Co.* urskiljer i fråga om lutan inte endast halsen och »öfwer-täcke brädet» utan också »pinnarna (Knafrarna) . . . medh hwilka Strängarne . . . vpspännas (vpställas) öfwer Stallaren . . .», sålunda också här ett instrument med sidoställda träskruvar i skruvlåda. Detta gäller också om halscittran. Det kan tänkas att termen knaverharpa, innan den mot 1700-talets slut eller vid 1800-talets början fick innebörden av nyckelharpa, användes för att beteckna folkliga tonredskap av någon slags violin-, lut(?) eller cistretyp därför att de sidoställda skruvarna av trä uppfattats som ett för dem särskilt utmärkande kännetecken. Åtminstone hjulharpan och långharpan i betydelsen av brädcittra kunde också ha ett övre strängfäste av detta slag.¹ Men här fanns det ännu mer i ögonen fallande kännetecken, som gävo dessa instrument deras namn.

Den reella innebörden av ordet sotharpa är det ännu svårare att komma åt. Norlind anser, att det under denna term skulle kunna dölja sig en långharpa, ett långspel i betydelsen av gripbrädescittra, scheitholt.² Men citatet ovan från Hülphers gör det antagligt, att denne även med termen sotharpa avser ett i vissa avseenden särpräglat instrument vid sidan om bl. a. långharpan. Så gör också Rudbeck, när han skriver:³ »At våra Fäder större delen kunde spela på harpor

¹ Jfr Praetorius, *Theatr.*, pl. XXI: 8, »Scheidtholt», och XXII, den ena av hjulharporna. Den på samma plansch avbildade nyckelharpan har däremot liksom våra dagars sv. typ skruvplatta med bakifrån insatta skruvar av trä.

² A. a., 98.

³ »Atland», I, 261.

(Soteharpor, Långharpor och Nyckelgigor) . . . det är allom kunnigt af Wisor och Sägner . . . » Denna formulering vore meningslös, om de båda första termerna skulle ha samma reella innebörd. Om nu termen sotharpa, som det vill synas, betecknar ett stränginstrument av annan art än alla de hittills nämnda, d. v. s. ett instrument, som varken är en hjulharpa eller en nyckelharpa eller en vanlig ramharpa eller en brädcittra av scheitholttyp eller ett hackbräde eller en marin-trumpet eller ett tonredskap av någon slags violin-, lut- eller hals-cittertyp, så finns det inte längre mycket att välja på. O. Andersson tänker sig möjligheten av att termen sotharpa skulle ha innebörden av stråkarharpa. Det är en tolkning, som i ljuset av ovanstående utredning synes ha mycket fog för sig. Rudbeck nämner termen sotharpa även på annat ställe än det nyss citerade och ger då en beskrivning av det avsedda föremålet, som direkt passar in på av Andersson utförligt behandlade stråkarharpotyper. Det sker genom en jämförelse med den egyptiska tempelkultens sistrum. Rudbeck avbildar detta rasselinstrument i fullt typisk gestalt med tre i ormhuvuden utlöppande glidstänger,¹ som han dock anser vara »Stränger med Ormhufwuden i ändarna».² Detta, till stränginstrument sålunda förvandlade egyptiska sistrum sätter han nu vid behandlingen av ordet harpa i förbindelse med sotharpa: »Soothorpa är det gamla spelet som alle Bönder i Sverige från äldste tijder brukat med 3 Strängiar, såsom Egyptiernas Sistrum».³ Det är en föremålsbeskrivning, som visserligen passar in på de av Agricola beskrivna och avbildade tresträngade violininstrumenten av rebeccatyp, som ju också vad formen beträffar förete vissa likheter med idiofonen sistrum. Men några vittnesbörd om att dessa violininstrument skulle ha varit utpräglade folkliga tonredskap med vid spridning även i Sverige, finnas inte och inte heller om att de skulle ha haft en sådan beskaffenhet, att de med fog skulle kunna kallas sotharpor. Men så är däremot, som Andersson framhåller,⁴ fallet med stråkarharpan. Den var i Norden bevisligen ett folkinstrument och hade i stor utsträckning endast tre strängar. Ett exempel härpå är den bekanta stråkarharpan från Öje i Malung, som dessutom i fråga om korpusformen inte är alldeles olik ett sistrum.⁵

¹ »Atland», II, 313, fig. 39.

² A. a., 521. Här liksom i bibelspråket och kanske under påverkan därifrån tolkningen av sistrum som ett stränginstrument.

³ A. a., 456.

⁴ A. a., 208.

⁵ Jfr den utförliga beskrivningen hos Andersson, a. a., 188 ff., med avbildning fig. 51.

Rudbecks beskrivning av sotharpa ger på detta sätt ett märkligt och kraftigt stöd åt Anderssons tolkningsförslag.

I elliptisk användning för alla dessa olika sammansättningar skulle den ensamma termen harpa kunna ha någon av de betydelser, som ovan diskuterats. Citatet ur Rudbecks »Atland» exemplifierar detta med hänsyn till sammansättningarna sotharpa och långharpa och visar dessutom, att också nyckelharpan redan på 1600-talet kunde kallas harpa.¹

Med större eller mindre grad av sannolikhet kan man åtminstone i viss utsträckning göra gällande, att harpa använts elliptiskt på här antytt sätt i de i Ordlista nr 1 citerade lexikonen. Det ligger särskilt nära till hands att antaga, att den har innebörden av hjulharpa i de ordböcker, där den står som motsvarighet till lat. *lyra*, t. ex. i *1400-t. C 20, 1538, V., 1587, H., 1640, P. m. fl.*, och av hackbräde på de stäl-len, där den står som översättning av lat. *sambuca*, t. ex. i *1640, P., 1677, We., 1700, N. m. fl.* Sammankopplad med lat. *chelys*, *cithara*, *fides*, *fidicula* och *testudo* skulle den kunna ha innebörden av något slags violininstrument, halscittra eller luta,² särskilt folkliga typer som t. ex. nyckelharpa eller, varför inte, stråkarharpa. Direkta belägg för att den ensamma termen harpa använts som beteckning på en med stråke spelad kordofon lämnar ett par av lexikonen. I *1640, Co.-Schr.* heter det i § 776: »Harpestränger strykas medh en Strocka, eller Pengreen (plecht), Fides plectro plectuntur, Die Seiten werden bissweilen mit einem Bogen gestrichen, oder Federkiel geschlagen(!)». Och i *1587, H.* står termföljden »Harpestroke Plectrum, pecten».³ Inte endast elliptiskt för den sällsynta instrumentbenämningen krokharpa utan också annars har harpa ensamt naturligtvis också haft sin nu åtminstone i det högre språkbruket vanligaste innebörd, nämligen den av ramharpa. I *1538, V.* och *1579, V.* står som lat. motsvarighet till sv. krokharpa *cithara* (motsv.). Samma lat. benämning återfinnes också i *1400-t. C 20* (här dock med tvekan, jfr Ordlista nr 1), *1699, Ce., 1722, Sw., 1739, Sche.* och *1764 E.* med endast harpa som sv. över-

¹ Instrumentet kallades, som behandlingen av termen *giga* redan visat, långt in på 1700-talet allmänt för nyckelgiga. Termen nyckelharpa synes inte ha kommit i bruk förrän under århundradets senare hälft. SAOB anger som tidigaste belägg en dikt av Bellman från 1771, för termen nyckelgiga däremot en källa från 1605. Hof använder i det ovan citerade brevet till Hülphers från 1772 uttrycket nyckelharpa.

² Se härom de redan behandlade termerna *fedla*, *fiol* och *giga* samt *cittra* och termen *luta* nedan.

³ Jfr härmed citatet från 1692 hos Dencker, a. a., 69: »Spällmänn försummer ey / at gnida uppå Harpan / Låt Dantzen få sin gång / låt surna ey få Stråkan».

sättning. Det ligger särskilt nära till hands att antaga denna innebörd av ramharpa också här. Åtminstone måste den anses likaberättigad med andra möjliga tolkningar som halscitra, luta, giga el. dyl.

Den sistnämnda termmotvarigheten lat. cithara — sv. krokharpa eller harpa leder till det sv. bibelspråket, inom vilket inte endast termen krokharpa, som redan exemplifierats, utan också termen harpa kommit till användning. Den lat. motsvarigheten till sv. harpa i MB och i B 1541 är i Vulgata nämligen just cithara.¹ I GT står Vulgatas uttryck i de flesta fallen som motsvarighet till hebr. kinnör² men i ett par fall till hebr. qītārōs.³ Det hebr. instrumentet kinnör torde ha varit en med den grek. lyran besläktad sammansatt kordofon,⁴ qītārōs åter, som själva namnet antyder, närmast besläktad med den grek. kitharan,⁵ båda sålunda tillhörande samma instrumentgrupp. Munck följer i sin behandling av instrumentet kinnör helt Kircher och behandlar det som ett instrument i deltaform med 32 strängar.⁶ Gestrius behandlar också instrumentet och citerar därvid ganska utförligt pseudohieronymusbrevet till Dardanus, där formen också anges som deltaartad och strängantalet till 24.⁷ Bergrot anför termföljden hebr. qītārōs—lat. cithara—sv. harpa men utan någon som helst föremålsbeskrivning.⁸ Åsikter som de här refererade om kinnörs beskaffenhet anför också Hülphers under hänvisning, även han, till Dardanusbrevet och till Josephus.⁹

Alla dessa och liknande beskrivningar av de hebr. instrument, som i våra äldsta bibelöversättningar kallas harpa, äro alltför vaga för att kunna ge någon klarare uppfattning om de avsedda föremålens egentliga beskaffenhet. Men liksom termen basun så illustreras också termen harpa i B 1541. I 2. Sam. 11 och alldeles i början av Ps. finnas nämligen i denna bibelutgåva bilder av den harpspelande konung David. Visserligen förekomma inga direkta rubriker men av den i anslutning till bilderna stående texten framgår det, att det måste vara David, som framställles. Och där denne direkt omtalas som musi-

kant, t. ex. 1. Sam. 16: 23, kallas hans instrument harpa. Även till Joh. Upp. 14 hör det i B 1541 en bild med harpor, varvid texten här uttryckligen nämner detta namn. Samtliga här omtalade instrumentbilder visa ramharpor, närmast av något olika utgestaltad gotisk typ. Den bibliska termen harpa, motsvarigheten till Vulgatas cithara, har alltså här getts innebörden av ett sådant tonverktyg, som vi alltjämt skulle kalla just harpa. Uppfattningen av de »gamles» cithara som en vinkelformad ramharpa kommer också, som redan antytts vid behandlingen av termen cittra, till fullt uttryck hos Praetorius.¹

Vid försöken att tolka den bibliskt använda termens krokharpa reella innebörd blir en jämförelse mellan det textavsnitt i MB, där termen enligt ovan finnes medtagen, och motsvarande partier i Vulgata eller B 1541 däremot av föga värde. Texten i MB är nämligen just här parafraserad. Mot »... in canticis, et citharis, et cinyris, et in cymbalis...» i Vulgata och »... med songer, pijpor(!), harpor och cymbaler...» i B 1541² står i MB 2, 230, 21 ff.: »... mz alla handa lekara anbudh orghom ludhom baswnom harpom fidhlo m skalmeyiom, oc krokharpom...» Om det ovan framförda tolkningsförslaget i fråga om termen krokharpa är riktigt, så skulle detta innebära, att översättaren av MB genom införandet av termen uttryckligen ville framhålla, att han avsåg en vinkelformad ramharpa, varmed också skulle följa, att den ensamma termen harpa i samma textparti måste tänkas ha en annan innebörd, t. ex. den av psalterium eller dylikt.

Bl. a. på grund av bilderna i B 1541 måste man sålunda förutsätta, att termen harpa använd i bibliska sammanhang i stor utsträckning hade innebörden av ett harpinstrument. Den kunde även ha det som beteckning på den grekisk-romerska antikens cithara. Den hade det naturligtvis till sist också ofta vid omnämnandet av mer aktuella tonredskap. Att sammansättningen Davids harpa kunde beteckna en modern ramharpa, har ovan redan framhållits.

¹ De Organ., 56: »Harff... Latinis Cithara: Wie sie denn auch bey den Alten mit dem Namen Cithara genennet worden. Darumb schreibet Hieronymus: Citharam Hebraeorum habuisse 24. Chordas vel plures... Vnd wie Hieronymus in Epist. ad C(!)ardanum schreibet, so ist sie in gestalt vnd form des Griechischen Buchstabens Δ gemacht vnd formieret worden: Welches dann den vnsern jetzigen Harffen nicht sehr vngleich». En kraftigt bidragande orsak till att man uppfattade de »gamles» cithara som en (modern) ramharpa, synes ha varit instrumentets i litteraturen ständigt omvittnade strängrikedom.

² Harpa står här närmast som motsvarighet till Vulgatas cinyra. Samma term användes av Mersenne, a. a., 9 och 68 f., som lat. beteckning på den vanliga ramharpan. Termen förekommer på ytterligare ett ställe i Vulgata, i 1. Macc. 13: 51. Men här har inte endast MB, jfr MB 2, 270, 1 f., utan också B 1541 helt olika textversioner.

¹ T. ex. Gen. 4: 21; 31: 27; Joh. Upp. 14: 2 pass. Luther 1534 har på motsvarande ställen som regel harffe, i Gen. 4: 21 dock geige!

² Jfr översikten hos Kolari, a. a., 66 ff.

³ Endast i den arameiska delen av Dan. 3: 5 ff., Kolari, a. a., 77.

⁴ Jfr Kolari, a. a., 71, även Sachs, Lex. och History, 106 ff.

⁵ Kolari, a. a., 77 f.

⁶ A. a., 39 och tillhörande bildtavla fig. C. Jfr härmed Kircher, a. a. 49 med fig. B.

⁷ A. a., 59.

⁸ A. a., 6.

⁹ A. a., 19 f.

Ytterligare en innebörd hos den sv. termen harpa skall här vidröras. I den bekanta skildringen av sitt barndomshem, Högestads prästgård, beskriver N. H. Sjöborg ett instrument, som hans morbror Hahne då och då spelade i avskildhet på sitt rum, med följande ord:¹ »Det var en harpa, som varit Morfars, den hade en stor Resonance botten, hade ett stort tomt rum inuti, med strängar på båda sidor af mässing och stål. Den hade en ganska ljuflig och högtidlig ton.»² Detta instrument var uppenbarligen en spetsharpa, harponett, ty. Spitzharfe.³ Om termen harpa i de i Ordlista nr 1 citerade lexikon någonsin haft denna innebörd, är det dock omöjligt att fastställa.

*Sammanfattning.*⁴ Det har med större eller mindre grad av sannolikhet kunnat göras troligt,

att termen harpa i viss utsträckning haft sin nuvarande innebörd av ramharpa,

att termerna hjulharpa och lyra haft innebörden av lira,

att termen krokharpa i bibliska och andra sammanhang haft innebörden av en vinkelformad ramharpa,

att termerna långharpa och långspel haft en skiftande innebörd, nämligen dels av ett långsträckt instrument av klassen brädcittror med gripbräde, dels av hackbräde och dels av marintrumpet,

att den ensamma termen harpa, i elliptisk användning för dessa sammansättningar kunnat ha den innebörd, som för var och en av dem angivits,

att samma ensamma term harpa i elliptisk användning för sammansättningarna knaverharpa, sotharpa och nyckelgiga haft innebörden av ett folkligt violin- eller möjligen lut- eller cistreinstrument, resp. av stråkarharpa och nyckelharpa,

att den ensamma termen harpa som beteckning på ett bibliskt instrument haft innebörden av en vinkelformad ramharpa eller av ett annat, gärna deltaformat instrument med många strängar (psalterium), allt i överensstämmelse med den lärda traditionen om beskaffenheten av de bibliska stränginstrumenten samt

att denna term harpa till sist också kunde beteckna en spetsharpa.

¹ »Förklaring öfver kartan, föreställande Högestads Prästgård i Skåne och Herrestads Härad, ur Minnet, efter 40 a 50 års förlopp, af N: H: Sjöborg. År 1824. Stockholm», »Meddelanden från Nordiska museet 1897», Sthlm, 1898, 65.

² Sjöborg sätter denna harpa sedan i förbindelse med det i Bosa sagan omnämnda instrumentet med magisk kraft.

³ Sachs, Handbuch, 133 ff.

⁴ Jfr här E. Eggen, »Vor Folkemusik», »Norges musikhistorie», red. av O. M. Sandvik — G. Schjelderup, bd I, Kristiania, 1921, 72 ff., den där diskuterade skiftande innebörden hos no. harpe, »lyre, langeleik, og til dels fele» m. m. dyl.

HERDELUR. Se behandlingen av den ensamma termen lur ovan under Basun.

HERDESPEL. STRÅFEDLA. Ordlista nr 1 har endast ett enda beläggställe för dessa termer, 1683, Co. Hithörande bild, nr 9, visar fullt tydligt en xylofon. Namnet herdespel antyder en folklig miljö som karakteristisk för instrumentet. Det ägnas en förhållandevis stor uppmärksamhet i den samtida facklitteraturen.¹ Hos Praetorius står det inte högt i kurs. Under beteckningen »Strohfidel» tager han med det i uppräknningen av de instrument, av vilka några »billich, wies Sebastian Vihrdung nennet Dörliche, oder aber Lumpen Instrumenta köndten genennet werden». Hülphers ägnar det en utförlig behandling under den av Praetorius använda ty. benämningen, dock utan några nedsättande kommentarer.² Envallsson däremot hyser samma förakt för det som Praetorius. Vid uppslagsordet »Stroh-fiddel» hänvisar han till art. »Harmonica», där ett antal på detta sätt betecknade tonredskap beskrivas. Efter »Spik-harmonika» kommer han till en annan, »ännu sämre» harmonika, gjord av »opake glassylindrar» och sedan till »ändå en sämre», den som »Tyskarne kalla Stroh-fiddel». Hallardt anför termen »Claquebois en Stråviol» spelas som et Hackebräde».³

HJULHARPA. Se ovan under Harpa.

HORN. HÄRHORN. Då den instrumenttekniska innebörden av dessa termer åtminstone i princip torde vara klar, skola de här inte ägnas någon större uppmärksamhet. De lat. uttryck, som motsvara dem i de i Ordlista nr 1 citerade lexikonerna ha alla, som i andra sammanhang delvis redan påpekats, funnit användning för att beteckna olika slags instrument tillhörande hornklassen.⁴ Ordböckernas formuleringar äro dock alltför knapphändiga för att tillåta ett fastställande av vilka typer som avses i de enskilda fallen, naturhorn, sinka, jägarhorn o. s. v. Användningsmiljön anges dock tydligt i 1538, V. med termen hārhorn.

HÄRPUKA. Termen förekommer endast i 1683, Co., där vederbörande bild, nr 6, visar ett par vanliga pukor.

¹ Jfr Praetorius, De Organ., 79, Mersenne, a. a., 162 f., Kircher, a. a., 518 f.

² A. a., 89.

³ A. a., II, 775.

⁴ Om lat. cornu — sv. horn i alla de anförda lexikonerna verkligen avse ett tonredskap, är naturligtvis redan det diskutabelt.

INSTRUMENT (MUSIK-). Denna term har naturligtvis ingen entydig reell innebörd utan användes, som framgår av citaten i Ordlista nr 1, för att ange ett betecknat föremåls allmänna karaktär av (musik)redskap.

KLANGTRUMPET. Inte heller här behövs det några särskilda kommentarer, då en hänvisning kan göras till behandlingen av termerna basun, lur, trumpet. Benämningen hör framför allt hemma i bibelspråket, t. ex. Num. 31: 6, B 1541 »klangtrummeter», Vulgata »tubas ad clangendum».

KLOCKA. Se ovan under Bjällra.

KROKHARPA. Se ovan under Harpa.

»KROMSKIJD». Om innebörden av marintrumpet hos denna term se ovan behandlingen av benämningen långharpa under Harpa.

KRUMHORN. SAOB anger som enda innebörd av denna term i dess egenskap av musikinstrumentbeteckning »ett i sht under 1500- o. 1600-talen brukligt träblåsinstrument med halvcirkelformigt böjd nedre del» och som enda äldre beläggställe 1538, V. Även om termen här verkligen har innebörden av en aerofon,¹ så är det osäkert, om den betecknar just ett dubbelt rörbladsinstrument. Som lat. motsvarighet till den står sistrum. Diefenbach ger visserligen som översättningar till denna lat. term ett flertal vulgärspråkiga benämningar på blåsinstrument, som dock alla ha annan innebörd, nämligen »trom», »tromet», »busaun», »basune». Sv. krumhorn i 1538, V. skulle i anslutning här till beteckna inte ett rörblads- utan ett lurinstrument, väl närmast det svagt böjda grepphålsornet, vars vanliga namn var sinka. Ett bevis för att man i Sverige använt benämningen krumhorn i denna betydelse, lämnar 1683, Co. Lat. lituus motsvaras här av sv. »Sinckan (Krumhornet)», där parentesens kring den sistnämnda termen anger dess användning som synonym till den förstnämnda.² Hit hörande bild, nr 27, visar fullt tydligt ett böjt grepphålsorn av nyss angivet slag. Termerna sinka och krumhorn stå bredvid varandra som motsvarigheter till lat. lituus även i 1640, P., 1649, Wo., 1677, We., 1699, Ce. och 1700, N. men utan parenteser. Här är det antagligt, att de sv. uttrycken beteckna skilda instrument och att krumhorn därför avser det dubbla rörbladsinstrumentet med böjd nederdel.

¹ Om en helt annan tolkningsmöjlighet se nedan.

² Jfr i samma ordbok »Fedlan (Gygan Fiolen)».

En direkt antydning om att så är fallet ger den ty. översättningen i 1640, P., som lyder »Ein krumme Schalmey(!), oder Trommete». Det framträder på detta sätt i de i Ordlista nr 1 citerade lexikonerna en dubbel innebörd hos sv. krumhorn som beteckning på blåsinstrument, innebörden dels av sinka och dels av dubbelt rörbladsinstrument. Kanske är det denna dubbla innebörd, som skymtar också i 1739, Sche. (II), där termen får som lat. motsvarighet inte endast lituus utan också cornu. Bergrot använder den sv. termen som synonym till ordet valthorn.¹ Hülphers och Hallardt tala om instrumentet endast som ett dubbelt rörbladsinstrument.²

Men termen krumhorn har, som redan flyktigt påpekats vid behandlingen av uttrycket cymbal, också tagits i en helt annan betydelse än den av ett blåsinstrument. 1683, Co. hänvisar vid termföljden »sistrum . . . crotalum . . . Kromhorn» till bild nr 10, som visar en med glidringar försedd triangel. Sammanställningen lat. sistrum — sv. krumhorn förekommer också, som redan nämnts, i 1538, V. samt dessutom i 1640, P., 1649, Wo., 1677, We. och 1700, N. Den enda av dessa ordböcker, i vilken innebörden av triangel eller annan idiofon hos termerna direkt antydes, är 1700, N., som ger följande ty. översättning: »ein Krumbhorn, eine Cymbel, ein Triangel». Att dock författaren till 1640, P. bakom termerna sistrum, krumhorn, cimbla inte tänkte sig en triangel el. dyl. utan något slags blåsinstrument, har ovan redan påpekats vid behandlingen av termen cymbal. Hur det förhåller sig i de andra ordböckerna är svårt att säga. Betydelsen av triangel står onekligen den lat. termens sistrum ursprungliga innebörd närmre än vad fallet är med betydelsen av ett blåsinstrument.

KRUMTRUMPET. Termen förekommer endast i 1640, P. och står där vid sidan om en rad andra instrumentbenämningar som motsvarighet till lat. lituus. Det är möjligt, att här avses det antik-romerska trumpetinstrumentet, som gick under beteckningen lituus och som hade ett kraftigt tillbakaböjt klockstycke,³ vilket skulle motivera beteckningen krumtrumpet. Se i övrigt ovan under Basun.

¹ A. a., 27, »Krumhorn sive Walthorn».

² Hülphers, a. a., 87 f., »Krumhorn äro mera krökte än Zinkor, och blåsas äfwen med rör». Hallardt, a. a., II, 882, stöder sig helt på motsvarande art. i det i Chemnitz hos Stössel utgivna lexikonet. Praetorius använder ty. »Krumbhorn» endast i betydelsen av ett rörbladsinstrument, Theatr., pl. XIII: 2, men Virdung ger termen den ovan berörda dubbla innebörden, a. a., Bliij³, med avbildning av en hel familj rörbladsinstrument under beteckningen »Krumhörner», men där sammastädes också bilden av en sinka, betecknad som »Krumhorn».

³ Envallsson, a. a., art. »Instrument», kallar instrumentet inte lituus utan tuba och säger om denna, att den var »mäst tre alnar lång, och liknade våra Lurar, men litet krökt mot ändan».

LEK. Se ovan under Instrument.

LUR. Se ovan under Basun.

LUTA. LUTSPEL. I de i Ordlista nr 1 å vederbörlig plats anförda lexikonerna finns det ingenting, som tyder på att termerna skulle ha använts i någon annan betydelse än den alljämt vanliga. Hithörande bild, nr 13, i 1683, *Co.* visar också fullt tydligt en luta. Denna term är en av de instrumentbenämningar, som ha det största antalet beläggställen i det i källförteckningen upptagna ordboksmaterialet,¹ vilket står i god överensstämmelse med lutans spridning och höga anseende i äldre tid. De lat. termer, som i ordböckerna användas som motsvarigheter till de sv. instrumentorden, ge inte anledning till några särskilda kommentarer. De termer, som oftast användas, äro chelys, lyra och testudo. Det har ovan redan påpekats, att dessa i den äldre litteraturen ofta behandlades som synonymer, t. ex. hos Martini, som bl. a. ger vulgärspråkiga lutbenämningar som översättningar till dem. I facklitteraturen stå framför allt chelys och testudo som lat. namn på instrumentet.² Med den likhet i fråga om utseendet, som råder mellan lutan och halscittran, är det inte ägnat att förvåna, att den lat. benämningen, cithara, på det sistnämnda instrumentet kunde få användning för att beteckna också det förstnämnda, vilket ju är fallet i 1640, *P.* Den lat. termraden i 1587, *H.*, i vilken den vanligen i andra sammanhang förekommande benämningen barbitos ingår, denna termrad är med lätt omkastning hämtad direkt från Serranus, »Laute. Testudo, Barbitus & Barbitum, Chelys». Även 1739, *Sche.* översätter barbitos bl. a. med luta.

LYRA. Om innebörden av hjulharpa se ovan under Harpa. Termen kan naturligtvis också ha använts för att beteckna antikens lyra (kithara), vilket skulle kunna vara fallet t. ex. i 1764, *E.*

LÅNGHARPA. LÅNGSPEL. Se ovan under Harpa.

MUNHARPA. Tolkningen av denna endast i fyra lexikon medtagna instrumentbenämning ställer inga problem. 1683, *Co.* visar i bild nr 4 en munharpa av vanlig typ. Crembalum var den vanliga lat. beteckningen på instrumentet. Praetorius t. ex. använder den med »Brumm-

¹ Jfr Del I, 37 f.

² Jfr Praetorius, *De Organ.*, 4, Kircher, a. a., 476, Mersenne, a. a., 9, Walther, a. a., art. »Testudo».

eisen» som ty. motsvarighet.¹ Och hos Mersenne kallas munharpan »Crembalum, vel Cymbalum orale».²

ORGEL. POSITIV. REGAL. Termen orgel, som i skiftande språklig dräkt tillhör de i Ordlista nr 1 rikast belagda termerna, torde här inte behöva göras till föremål för några längre utläggningar, då dess innebörd åtminstone i princip är klar. Den orgeltyp, som avses i de olika lexikonerna, är det däremot svårare att komma åt. Bilden i 1683, *Co.*, nr 30, visar efter allt att döma en stor orgel med pedal och ett ganska rikhaltigt stämmaterial.

Termerna positiv och regal äro däremot ytterst sparsamt belagda, den förstnämnda endast i 1637, *Schr.* och den sistnämnda i 1637, *Schr.* och 1722, *Sw.* Om Schroderus och Swedberg känt till termernas vanliga instrumenttekniska innebörd, nämligen positiv en liten orgel med flöjt- och regal en liknande orgel med tungstämmor, det framgår inte på något sätt av termbehandlingen i lexikonerna. Att innebörden var väl känd i Sverige, det visar dock de båda instrumenttypernas utförliga behandling hos Bergrot.³ Verscitaten hos Dencker ge antydningar om instrumentens användning i den levande musikodlingen.⁴ I en vers från 1652 heter det: »Regal, Flöttverk och Giger / Vpklinger frögdelig». Här menas väl med termen flöjtverk just positivet i motsats till regalen med tungstämmor.

PIPA. Ett försök till en bestämd innebördstolkning stöter vid denna term på stora svårigheter. Frågan rör sig närmast om huruvida termen betecknar ett flöjt- eller ett rörbladsinstrument. I lexikonerna stå i de flesta fallen fistula och (eller) tibia som lat. motsvarigheter. Sammanställningarna i Ordlista nr 2 visa, att dessa benämningars användning i de sv. ordböckerna inte alls är entydig. De översättas inte endast med pipa utan också med flöjt eller skalmaja, med termer sålunda, där innebörden av flöjt- resp. rörbladsinstrument är fullt klar. En liknande dubbelfunktion av att beteckna medlemmar av dessa sinsemellan vitt skilda blåsinstrumentarter fylla de angivna lat. benämningarna också i facklitteraturen.⁵

¹ De Organ., 5. Trots detta påstår Sachs, *Handbuch*, 64, att Praetorius tyvärr inte ger något namn på instrumentet och att termen Brummeisen inte användes »vor dem 18. Jahrhundert». Praetorius ger däremot ingen bild av tonredskapet.

² A. a., 165.

³ A. a., 20 f. I anslutning till det Stösselska lexikonet talar Hülphers, a. a., 306, anm. k. om både flöjt- och rörstämmor hos positivet men om endast rörstämmor hos regalen.

⁴ A. a., 65, positiv i en vers från 1680 och 55 ff., talrika omnämnanden av regalen.

⁵ Jfr Mersenne, a. a., 75 ff., eller Kircher, a. a., 497 ff.

I vissa lexikon framträder innebörden av ett flöjtinstrument hos termen pipa mer eller mindre tydligt. 1683, *Co.* visar i den till termföljden »fistula (tibia) . . . Pijpan, (Flötan)» hörande bild nr 24 en något otydligt tecknad blockflöjt. En liknande innebörd kan förutsättas också i 1640, *P.*, 1649, *Wo.*, 1677, *We.* och 1700, *N.*, där termen utan någon synonymiantydande parentes står jämsides med termen skalmeja, om inte här i något fall med pipa avses enklare, folkliga flöjtarter som stjälpipa, låtpipa m. m. dyl. I 1538, *V.*, 1587, *H.* och 1630-*t. Schr.* översätter sv. pipa lat. syrinx, vilket ju också ger innebörden av flöjtinstrument åt den sv. termen.

I 1538, *V.*, 1579, *V.* och 1695, *F.* står pipa däremot jämsides även med benämningen flöjt. Här är det kanske fråga om ett rörbladsinstrument i motsats till flöjten. Ett dylikt motsatsförhållande framträder tydligare i 1640, *Co.-Schr.*, där det talas om att orgeln består av »pijpor och flyter». Här kan pipor inte gärna ha någon annan innebörd än den av rörstämmor i motsats till flöjstämmorna. I en del lexikon, 1587, *H.*, 1640, *P.*, 1677, *We.*, 1700, *N.*, 1722 *Sw.* och 1739, *Sche.* står pipa som översättning till lat. calamus. Här ligger det ännu närmre till hands att antaga innebörden av ett rörbladsinstrument¹ antingen av oboe- eller av någon primitiv klarinettyp.²

I de flesta av de i källförteckningen uppräknade ordböckerna förekommer lat. canna (cannula) med pipa som sv. motsvarighet. I Ordlista nr 1 har denna termföljd såsom exemplifiering medtagits endast i den äldsta ordboken, 1400-*t.*, *C* 20, och i den näst yngsta, 1764, *E.* Det är nämligen mycket osäkert om det lat. uttrycket verkligen avser ett tonredskap. Dess vanliga innebörd är säv, vassrör o. s. v. Diefenbach anför dock ett par musikbetonade översättningar, »orgelrore», »orgelpfiff» m. m. Även i andra fall kan det naturligtvis vara osäkert, om det i citaten under pipa i Ordlista nr 1 rör sig om ett musikinstrument eller någonting annat, t. ex. i 1700, *N.* under fistula, där den ty. översättningen lyder: »die Röhre, die Rinne».

Termen pipa tillhör det ä. nsv. bibelspråket, där den som regel står som motsvarighet till lat. tibia i Vulgata.³ I den hebr. texten står på

¹ Jfr Mersenne, a. a., 79, med termmotsvarigheten chalumeau — calamus.

² Den av det enkla rörbladet kännetecknade klarinetten vann ju inte insteg i den högre konstmusiken förrän så småningom under 1700-talets lopp.

³ T. ex. B 1541 1. Sam. 10: 5; 1. Kon. 1: 40; Jes. 5: 12; 30: 29 pass. Till tre av de bibelställen, där B 1541 har termen pipa, finns det motsvarigheter i MB, nämligen till Jud. 3: 10 och 1. Macc. 3: 45, där MB dock har »lekara anbudh», jfr MB 2, 148, 16, resp. MB 2, 228, 24, samt till Joh. Upp. 18: 22, där de båda bibelupplagorna dock ha delvis helt avvikande textversioner, jfr MB 2, 362, 12 ff.

här avsedda ställen termen hālil,¹ med en i modern tid på olika sätt angiven innebörd. Stödd inte endast på Vulgatas termval, tibia, utan också på Septuagintas, aulos, anser Sachs, att den hebr. termen skulle beteckna en dubbeloboe.² Kolari, som arbetar med ett mer omfattande rent språkligt material än Sachs, kommer däremot till det resultatet, att termen skulle avse ett åtminstone till att börja med ytterst primitivt flöjtinstrument.³ Båda dessa uppfattningar finnas företrädade redan under den period, som källförteckningens lexikon omspänna. Efter Kircher⁴ avbildar Munck det i texten med originalbeteckningen hālil omnämnda hebr. instrumentet som en blockflöjt.⁵ Gestrinius däremot, som utförligt refererar olika äldre källor, anför som vulgärspråkig motsvarighet till det hebr. instrumentordet och häremot svarande lat. tibia ty. »Schalmeye».⁶ Under hänvisning till 1. Sam. 10: 5 omnämner också Hülphers instrumentet »Chhalil», anger fistula som lat. motsvarighet och säger, att det »förmenes haft likhet med våra Fleuter».⁷ Termen pipa hade sålunda i den äldre uppfattningen även som beteckning på ett bibliskt instrument samma växlande innebörd, som skymtar i lexikonen, nämligen innebörden dels av ett flöjt- och dels av ett rörbladsinstrument.

Sammanfattning. Det har med större eller mindre grad av sannolikhet kunnat göras troligt, att termen pipa använts inte endast för att beteckna flöjtinstrument, varvid innebörden av blockflöjt kunnat beläggas men också innebörden av folkliga flöjttyper måste anses högst trolig, utan också för att beteckna rörbladsinstrument.

De instrumenttyper, som det i detta sistnämnda fall skulle kunna gälla, äro väl närmast dubbla rörbladsinstrument av oboetyp men kanske också den med skalmeja betecknade folkliga föregångaren till klarinetten, d. v. s. ett enkelt rörbladsinstrument.

POSITIV. Se ovan under Orgel.

PSALTARSPEL. Se ovan under Davids harpa.

PUKA. TRUMMA. Båda dessa termer ha i alla de lexikon, där de finnas anförda, tympanum som lat. motsvarighet. Bilden nr 5 vid termen

¹ Jfr Kolari, a. a., 31 ff., 88.

² History, 118 ff.

³ A. a., 34 f.

⁴ A. a., 54.

⁵ A. a., 41.

⁶ A. a., 56.

⁷ A. a., 25.

trumma i 1683, *Co.* visar en vanlig militärtrumma. Det har redan påpekats, att pukorna, bild nr 6, i denna ordbok gå under beteckningen härpuka, vilken beteckning ju särskilt framhåller den miljö, i vilken i fråga varande membranofon framför allt hörde hemma. Det på gamla traditioner vilande parvisa användandet av pukan återspeglas redan i 1579, *V.* på det sättet, att lat. tympanum får den sv. pluralformen pukor till motsvarighet, vilket också är fallet i 1640, *P. (Sv. reg.)*, 1677, *We. (Sv. reg.)* och 1700, *N. (II)*. Hos Praetorius möter ett språkbruk, som i instrumenttekniskt hänseende skiljer sig från det nu rådande. Han använder nämligen i ett par fall som beteckning på ramtrummor inte termen Trummel (motsv.) utan »Klein Päucklin» och »Paucke».¹ Om det finns någon motsvarighet till detta språkbruk i de i Ordlista nr 1 under puka anförda lexikonen, har inte kunnat fastställas. I 1769, *I.* står som motsvarighet till sv. trumma inte endast lat. tympanum utan också tuba. Se härom närmare under trumpa.

REGAL. Se ovan under Orgel.

SINKA. Om denna term som en vanlig benämning på grepphåls-hornet har ovan redan talats vid behandlingen av termen krumhorn. Ett direkt bevis på att termen användes med denna innebörd också i Sverige, nämligen bilden i 1683, *Co.* nr 27, omnämndes också. Det finns ingenting, som tyder på att ordet sinka skulle ha någon annan innebörd i de övriga i Ordlista nr 1 medtagna lexikonen. Termen förekommer ännu inte hos Söderwall men blir sedan mycket vanlig i verscitaten hos Dencker, vilket ger en antydning om att grepphåls-hornet också hos oss var ett av barockens vanligaste melodiinstrument. Det behandlas också utförligt hos t. ex. Bergrot och Hülphers.² Men instrumentet undanträngdes under 1700-talets lopp alltmer av andra tekniskt och klangligt bättre utrustade tonredskap. Hos Envallsson heter det betecknande nog: »I Sveriget äro de [Zinkorna] mycket sällsynta».³

SKALLRA. SKRAMLA. De lat. motsvarigheterna till dessa termer äro i vederbörande ordböcker, till den förstnämnda crepitaculum och till den sistnämnda jämte crepitaculum även crotalum. Med skallra mena vi i våra dagar en om bjällran påminnande och främst som barnleksak använd ljudframbringare. I och med översättningar av lat. crepita-

culum till »klingbuechslein», »kinderklapper» o. s. v. ger Diefenbach belägg för att de sv. lexikonens lat. motsvarighet till termen skallra redan tidigt haft denna innebörd. Den skymtar fram i 1700, *N.* vid översättningen av sv. skallra till ty. Klapper. Den synes också med fog kunna förutsättas hos termen skramla i citatet nr 2 från 1640, *Co.-Schr.* under detta ord i Ordlista nr 1. Här gäller det ju uttryckligen ett som barnleksak använt föremål.

Men i 1683, *Co.* tages ordet skramla däremot i en helt annan betydelse. Hithörande teckning, nr 3 å bildtavlan, visar fullt tydligt en harskrumla. Det är mycket möjligt, kanske också troligt, att det är denna ljudframbringare, som avses även i andra fall, där termen i fråga finns anförd.

Det föreligger också andra möjligheter vid innebördstolkningen av sv. skallra och skramla. Praetorius översätter lat. crepitaculum utan vidare kommentarer med »ein Triangel» och förser bilden av ett med talrika glidringar försett instrument (dock ännu ej i triangelform) med texten »Crotalum, vulgò ein Triangel».¹ Det ligger i och för sig ingenting orimligt i den tanken, att de sv. motsvarigheterna till lat. crepitaculum och crotalum, skallra och skramla, skulle kunna användas för att beteckna ett självklingande instrument av detta slag. Det skulle kunna vara fallet t. ex. i 1699, *Ce.*, där det ju heter: »Crepitaculum . . . en skramla, som gifwer liud ifrån sig när man slår ther på». Men några som helst bindande bevis för riktigheten i en sådan termtolkning kunna inte förebäras. Den citerade föremålsbeskrivningen passar in också på den med en järnten el. dyl. anslagna, kläpplösa klockan.² I ytterligare en annan riktning synes det första citatet ur 1640, *Co.-Schr.* under termen skramla i Ordlista nr 1 peka. Sv. skramlor och lat. crotala översättas här till ty. med »Schellenpäucklein». Det har ovan under puka redan påpekats att ty. Pauke kunde användas som benämning på en ramtrumma. »Schellenpäucklein» betecknar därför med all säkerhet samma föremål som nty. Schellentrommel, d. v. s. det mellan-ting mellan en idiofon och en membranofon, som vi kalla tamburin. Den tillhörde den antik-hedniska kulten och ingick under medeltiden i de vandrande spelmännens och lekarnas instrumentförråd.³ En användning av lat. crotalum — sv. skramla som benämning på tamburinen vore ju med hänsyn till instrumentets ljudeffekter ingenting orimligt. Denna innebörd passar också väl in i det sammanhang, i

¹ Theatr., pl. IX: 6, resp. pl. XLI: 4, 6, 7.

² A. a., 28, resp. 85.

³ A. a., art. »Zinka».

¹ De Organ., 4, resp. Theatr., pl. XLII: 15.

² Jfr ovan 1683, *Co.* vid behandlingen av termen cymbal.

³ Jfr Sachs, Handbuch, 112 f.

vilket de nämnda termerna stå i 1640, *Co.-Schr.* Texten handlar här bl. a. om hedningarnas vidskepelse.¹

SKALMEJA. Praetorius använder termen Schalmeye, den ty. motsvarigheten till sv. skalmēja, som benämning på pommerfamiljens diskantformer. »Allein der oberste Discant [der Pommer]», skriver han,² »... wird Schalmeye (Italis Piffaro, Latinis Gingrina, von dem Kaken so es von sich gibt, gleich einer Gans deren proprium ist gingrire) genennet». Och han avbildar det så karakteriserade instrumentet under beteckningarna »Discant Schalmey» och »Klein Schalmey»,³ av vilka det sistnämnda är det minsta. Termen gingrina, vars användning just i samband med skalméjan med dubbelt rörblad förklaras av det äldre anblåsningssättet med röret helt inne i munnen,⁴ denna term återfinnes också i den lat. motsvarigheten, »tibia gingrina», till sv. skalmēja i 1683, *Co.* Hithörande bild, nr 25, är dock alltför otydlig för att ge ett bestämt besked om, vilket instrument som avses. Men man återfinner där den ansvällning upptill av själva instrumentröret, i vilken det dubbla rörbladet insattes och som i olika utformning förekommer på de flesta av de arter av dubbla rörbladsinstrument, varpå medeltidens, renässansens och barockens instrumentflora var så rik. Som redan ovan under pipa exemplifierats, står lat. lituus i ett flertal fall som motsvarighet till den sv. termen. Även Praetorius använder denna lat. instrumentbenämning på samma sätt.⁵ I Bergrots ovan under dulcian redan omnämnda behandling av de dubbla rörbladsinstrumenten anföres också den fr. benämningen »Hautbois». I versiteten hos Dencker omnämnes skalméjan fr. o. m. 1659 ganska ofta. I det första beläggstället heter det betecknande nog: »... Schallmeyeranskrij gifwer...»⁶ Som beteckning på ett folkinstrument kan termen skalmēja också ha haft innebörden av ett enkelt rörbladsinstrument, den under termen pipa redan nämnda föregångaren till klarinetten.

SKALPIPA. Termen förekommer endast i 1400-t. *C 20* och står där som motsvarighet till lat. tibia. Den bör väl närmast tolkas som en beteckning på den av videbark el. dyl. förfärdigade primitiva flöjten,

¹ Jfr det utförliga citatet under Bjällra, Del I, 14.

² De Organ., 37.

³ Theatr., pl. XI: 4 resp. 5.

⁴ Se härom närmre Sachs, a. a., 321 f.

⁵ De Organ., 3, »Lituus, Schallmeyer».

⁶ A. a., 57.

som också kallats sjalk- eller spåla- och sålapipa.¹ Om denna tolkning är riktig, ha vi i den fsv. ordboken ett värdefullt belägg för detta folkliga instruments förekomst i Sverige under medeltiden.

SKRAMLA. Se ovan under Skallra.

SKÄLLA. Se ovan under Bjällra.

SPEL. Se ovan under Instrument.

STRÅFEDLA. Se ovan under Herdespel.

STRÄNGALEK. STRÄNGASPEL. Termerna äro liksom t. ex. instrument och spel allmänna instrumentbenämningar, som dock i det avseendet äro mer upplysande än dessa, att de ange ett med dem betecknat föremål inte endast som ett musikinstrument över huvud taget utan som ett stränginstrument.

SÄCKPIPA. Se ovan under Bälgpipa.

TRUMMA. Se ovan under Puka.

TRUMPA. I den fsv. litteraturen förekommer denna term endast sparsamt men avledningen därav trumpare (motsv.) förhållandevis ofta.² Under trumma i en antagen betydelse av tuba (trumpet) tyder Ihre i 1769, *I.* denna term trumpare som en beteckning på trumpetare. Även Norlind tager i sina skrifter fsv. trumba, trumpa (motsv.) och trumbare, trumpare (motsv.) genomgående i betydelsen av trumpet resp. trumpetare.³ I fråga om denna termtolkning stöder sig Norlind uppenbarligen på ett par avsnitt i Peder Månssons »Stridhs-konsth». Det talas här i det ena avsnittet om »pipor aeller lwdha swa tiokka som en arm» och i det andra om »trwmba aeller lwdher».⁴ Norlind tyder dessa termer som beteckningar på blåsinstrument och sätter därvid likhetstecken mellan »trwmba» och trumpet.⁵ Det är dock att märka, att det i dessa avsnitt aldrig är fråga om musikinstrument utan, som

¹ Jfr Dencker, a. a., 67, och utförligare Moberg, »Från kyrko- och hovmusik till offentlig konsert. Studier i Stormaktstidens svenska musikhistoria», Upps. univ. årsskr. 1942: 5, Uppsala-Lpz., 1942, 150.

² Jfr beläggställena hos Söderwall.

³ Jfr »Bilder ur svenska musikens historia...», 57, 88 f., eller »Musiker och lekare under medeltiden i Sverige», STM, XXII, 1940, 36, 50.

⁴ Nämligen PM, 6 resp. 13.

⁵ »Musiker och lekare...», 36.

delvis framgår av Norlinds egen text, i det första avsnittet om »Eldh spwthor» och i det andra om »Gangha wndhy wathnith». Termerna pipa och lur ha i det första citatet sålunda innebörden av (eld)rör. Och trumba och lur i det andra citatet beteckna det andningsrör, som måste fogas in i den vattentäta, över axlarna gående hätta, som man skall taga på sig, när man skall gå under vattnet.

Såsom mer eller mindre säkra beteckningar på musikinstrument och musikanter anför Söderwall endast ordformerna trumpa resp. trumpare. Om dessa termer under medeltiden verkligen företrädesvis hade innebörden av trumpet resp. trumpetare, så är det svårförklarligt, varför de vid den fsv. periodens slut plötsligt skulle försvinna för att helt ersättas av trummet, trummeter o. dyl. Det hade varit naturligare, om de åtminstone någon tid hade levat kvar vid sidan om trummet, som fallet var i fråga om termerna fsv. fedla och ä. nsv. fiol.

När Ihre skrev sitt lexikon voro de omedelbara språktraditionerna från fsv. sedan länge utdöda. Vid tidpunkten för 1538, V:s tillkomst utgjorde de däremot ännu en levande realitet. I fråga om termen trumpa måste sålunda denna ordbok spegla det ursprungliga språkbruket med långt större trohet än 1769, I. I 1538, V. står nu som lat. motsvarighet till trumpa dels testudo dels också chelys, termer, som för visso getts mycket skiftande innebörd, dock mig veterligt aldrig av trumpet. 1579, V. har som regel samma översättningar av de medtagna lat. instrumentorden som 1538, V., om än då och då med något olika stavning. Men ibland finns det större skiljaktigheter. Ett exempel härpå utgör behandlingen av de nämnda lat. termerna testudo och chelys. 1579, V. medtager sålunda inte alls termen chelys och översätter termen testudo inte endast med »Trompa» utan också med »Lwta». Det ligger, som vid behandlingen av termen giga redan påpekats, nära till hands att uppfatta införandet av denna term luta som ett förtydligande av den i 1538, V. ensamt medtagna termen trumpa, som försvann ur det rikssvenska språkbruket vid den fsv. periodens slut. Och i varje fall synes formuleringen utsäga så mycket, att de med luta resp. trumpa betecknade föremålen voro så lika, att de båda kunde betecknas med en och samma lat. term. Antagandet av att sv. trumpa i de nämnda lexikonerna har innebörden av en luta eller i varje fall ett lutaliknande instrument blir till visshet genom det faktum, att parallellt till detta språkbruk kunna anföras från andra håll. Lexerger i sitt mht. lexikon som översättning till »trumbe, trumpe, trumme, trume» bl. a. »laute, luta» samt under hänvisning till Diefenbach även lat. »quinterna». Efter ett 1400-talsvokabularium ger Diefenbach som översättningar till denna term quinterna just »lute . . . trumpe»

och till quinternista »trumpter . . . lauten slaher».¹ Och på da. område ger Kalkar i sin ordbok ett flertal exempel på innebörden av luta hos da. trompe.²

Även om det nu kan fastställas, att termen trumpa i den ä. nsv. första ordböcker hade betydelsen av luta, så är därmed naturligtvis inte bevisat, att den alltid skulle ha denna innebörd i litteraturen vid sidan om ordböckerna. I de fsv. skrifterna och akterna talas det, som redan framhållits, förhållandevis ofta om trumpare (motsv.). Att det överallt, där detta sker, skulle avses lutspelare, förefaller mindre sannolikt. En annan tolkning framstår ofta som naturligare, nämligen att termen trumpare betecknar en trumslagare. Men frågan om denna termtolkning kan inte avgöras annat än genom en detaljgranskning av varje enskilt beläggställe för sig. Även om en dylik granskning faller utom ramen för denna studie, skola dock ett par av de antydda beläggställena helt kort vidröras.

I handlingarna från Helga Lekamens Gille i Stockholm för 1438/39 f. omnämnas helt nära inpå varandra utbetalningar till en musikant »Conrado», som först kallas »trumpara» men sedan »luterniste».³ Och i räkenskaperna för år 1440 talas det också om penningar till en »Conrado luterniste».⁴ Det kan naturligtvis här vara fråga om olika musiker med samma namn. Men det kan också mycket väl gälla en och samma Conrad, i vilket fall termen trumpare skulle ha innebörden av lutspelare.

I gilleshandlingarna för år 1516 upptages en »stadzsens trwmpe-slagare hyn tyske».⁵ Här kan innebörden av lutspelare hos termen trumposlagare synas mindre antaglig. Det är föga troligt, att Stockholms stad vid början av 1500-talet hade en lutspelare i sin tjänst.

¹ I 1538, V. översättes lat. chelius inte med trumpare eller lutslagare utan med »trumposlagare eller gigh-re»! Om innebörden av termen quintern hos Virdung se ovan vid behandlingen av termen giga.

² På de gamla, i språkligt hänseende isolerade svensk-öarna utanför Estland har ordet trumpa hållit sig levande ända in i våra dagar med den reella innebörden av ett knäppinstrument, dock inte av luttyp utan av typen brädcittra utan gripbräde. För upplysning härom har jag att tacka fil. lic. N. Tiberg, som haft vänligheten att ställa sin lappkatalog över estlandssvenskarnas ordförråd till mitt förfogande. Jfr också A. O. Freudenthal och H. A. Vendell, »Ordbok öfver Estländsk-svenska dialekterna», Skr. utg. av Sv. Litt.sällsk. i Finl., VII, 1886, 239. I Nordiska museet finns ett par av dessa med trumpa (motsv.) betecknade sträng-instrument, inv. nr 8603 och 11060, det förstnämnda avbildat hos Norlind, »Systematik der Saiteninstrumente», sp. 165, fig. 173.

³ HLG 1, 38 resp. 41.

⁴ A. a., 44.

⁵ HLG 2, 81.

En stadstrumslagare vore däremot ingenting förvånansvärt. Här skulle trumpa sålunda stå i betydelsen av trumma.

Ytterligare ett exempel härpå må anföras, från den fsv. riddardikten. I Chrétien de Troyes' medeltidsdikt »Yvain» beskrives i versraderna 2340 ff. utförligt det högtidliga mottagandet av ett förnämt riddarfölje, varvid i närbelägna rader följande instrument räknas upp¹, »Li sain» (klocka), »li cor», »les buisines», »flaütes et fresteles» (båda flöjter), »timbre» (trumma), »tabletes» (skallror) och »tabor» (också trumma).² Motsvarande beskrivning återfinnes i den sv. bearbetningen av riddarsagan, »Ivan», vers 1833 ff.,³ där det talas om bambor och bambare, om pipor och basun. Med något omkastad ordningsföljd ha samtliga fr. instrumentnamn utom sain och tabletes här s. a. s. täckning i den sv. versionen, cor och buisines i basun, flaütes och fresteles i pipor samt timbre och tabor i bambor.⁴ Ivandikten föreligger i ett par något olika sv. versioner. Alla ha inte termerna bamba och bambare som i citatet ovan utan en del i stället härför trompa resp. trompare. Även här synes innebörden av trumma resp. trumslagare vara den närmast till hands liggande.

TRUMPET. Se ovan under Basun.

Den ovan företagna undersökningen av den reella innebörden hos äldre sv. musikinstrumenttermer har tagit sin utgångspunkt från en analys av språkbruket inte endast i de i källförteckningen medtagna lexikonerna utan också i ett antal andra som jämförelsematerial utnyttjade skrifter. Förutom av de inledningsvis nämnda bibelarbetena och företrädarna för den i äldre mening lärda litteraturen av encyklopedisk, filologisk och historisk art ha dessa skrifter främst utgjorts av en del äldre utländska fackarbeten på det musikaliska området. Alla de anlitade, till sin natur sålunda mycket skiftande källorna spegla även i fråga om det musikaliska innehållet den i mångt och mycket gemensamma traditionsgrunden. Detta visar sig bl. a. i en

¹ Jfr W. Foerstens utg., »Romanische Bibliothek», 5, 1891.

² Om de fr. termernas innebörd se Brücker, a. a., och Dick, a. a.

³ Iv., Noreens utg.

⁴ Detta ger ökad vikt åt det särskilt av sv. forskare framförda antagandet av att den sv. bearbetaren haft en versifierad franskspråkig förlaga. På no. håll har man velat göra gällande, att bearbetningen gjorts efter en no. prosaversion. Men denna nämner på här avsett ställe inte alls särskilt några musikinstrument. Jfr »Ivens saga», hsg. v. E. Kölbing, »Altnordische Saga-Bibliothek», 7, 1898, 58, samt för problemläget A. Nordfelt, »En svensk riddardikt och dess original», »Studier i modern språkvetenskap», VII, 1920, 85 ff., och E. Noreens studier över eufemiasorna.

märklig överensstämmelse mellan dem vid valet av musikinstrumentbenämningar och deras behandling; en överensstämmelse, som i stor utsträckning också omfattar den betydelse, i vilken man tagit beteckningarna. På grund härav har den innebörd hos enskilda termer, som kunnat fastställas i jämförelsematerialet, ofta ansetts föreligga hos motsvarande termer i de i Ordlista nr 1 citerade lexikonerna, även om den där inte kunnat direkt påvisas. Det har på detta sätt blivit möjligt att företaga eller i vissa fall med större eller mindre anspråk på trovärdighet åtminstone föreslå en precisering och differentiering av de behandlade sv. instrumentbeteckningarna, som delvis gått längre än tidigare försök av samma slag. De viktigaste resultat, som därvid uppnåtts, må här helt kort avslutningsvis sammanfattas.

Detta skall ske inom ramen för en systematisk översikt. Undersökningen har ju inte sällan visat, att en och samma term använts för att beteckna tonredskap inom mer än en av de klasser och arter, med vilka instrumentsystematiken vanligen räknar. I vilken utsträckning detta ägt rum framgår dock inte med full tydlighet av behandlingen ovan, som inte disponerats efter instrumentsystematiska principer utan i huvudsak följt den alfabetiska uppställningen i Ordlista nr 1. Det genomgångna termaterialet skall därför i den följande sammanfattningen ordnas systematiskt. De i olika sammanhang berörda klasserna, arterna o. s. v. benämnas därvid på nu brukligt sätt. Därefter anföras i bokstavsordning de termer i Ordlista nr 1, i fråga om vilka det har kunnat fastställas eller med större eller mindre grad av sannolikhet åtminstone göras troligt, att de betecknat tonredskap representerande de enskilda, på detta sätt angivna instrumenttyperna.

SYSTEMATISK ÖVERSIKT

Idioler

SLAGIDIOFONER

O medelbart slagna idioler

Bäcken

Cymbal, som beteckning på antikens bibliska eller utombibliska bäcken.

Triangel

Cymbal(?).

Krumhorn(!), en i senare tid till synes föga uppmärks-

sammad äldre innebörd hos denna term.

Skallra(?).

Skramla(?).

Xylofon

Herdspel.

Stråfedla.

Klocka, klockspel, skälla

Bjällra, som beteckning på liten klocka (med kläpp).

Cymbal, som beteckning på liten klocka (utan kläpp) och på klockspel.

Klocka.
Skälla.

Medelbart slagna idiofoner

Bjällra, (barn)skallra
Bjällra.
Skallra.
Skramla.
Harskramla
Skramla.

KNÄPPIDIOFONER

Mungiga
Munharpa.

Membranofoner

Puka
Bamba(?), endast i fsv.
Härpuka.
Puka.
Trumma
Bamba, endast i fsv.
Puka(?), i överensstämmelse med språkbruket hos Praetorius.
Trumma.
Trumpa(?).
Tamburin
Skramla(?).

Kordofoner

ENKLA KORDOFONER

Gripbrädescittra, scheitholt, hummel
Harpa, elliptiskt för långharpa i här avsedd betydelse.
Långharpa.
Långspel.
Spetsharpa
Harpa.
Psalterium
Cittra, främst som beteckning på antika instrument.
Dauids harpa, främst som beteckning på bibliska instrument.
Giga(?), som beteckning på bibliska instrument.

Harpa, främst som beteckning på antika instrument.
Psaltarspel, främst som beteckning på bibliska instrument.

Hackbräde
Cymbal.
Hackbräde.
Harpa, elliptiskt för långharpa i här avsedd betydelse.
Långharpa.
Långspel.
Klavikord
Claver.
Cembalo
Cymbal.

SAMMANSATTA KORDOFONER

L y r i n s t r u m e n t o c h h a r p o r

Lyra, kithara, såsom beteckningar på antika instrument
Cittra.
Harpa(?).
Lyra.

Stråkharpa

Harpa(?), även elliptiskt för sotharpa, ett resultat, som stöder Otto Anderssonstolkning av dessa termer liksom också hans åsikter om stråkharpans förekomst i Sverige.

Harpa

Cittra(?).
Dauids harpa, som beteckning dels på ett bibliskt instrument, dels på en modern ramharpa.

Giga(?), som beteckning på ett bibliskt instrument.

Harpa.

Krokharpa(?), i motsats till Norlinds tolkning av termen som en beteckning på nyckelharpan.

Psaltarspel, som beteckning på ett bibliskt instrument.

Violininstrument och lutor

Marintrumpet

Harpa, elliptiskt för långharpa i här avsedd betydelse, en tidigare till synes inte uppmärksammas innebörd hos termen harpa.

»*Kromskijd*», såsom förvrängning av ty. Trumscheit.

Långharpa, en tidigare till synes inte uppmärksammas innebörd hos denna term.

Långspel(?), såsom synonym till termen långharpa även i här avsedd betydelse.

Lira

Harpa, elliptiskt för hjulharpa.

Hjulharpa.

Lyra.

Nyckelharpa

Giga, elliptiskt för nyckelgiga.

Harpa.

Gamba

Fedla, fr. o. m. 1550-talet.

Fiol, fr. o. m. 1620-talet, två resultat, som bl. a. vila på en analys av språkbruket hos Agricola och Praetorius, varigenom det kunde fastställas, att den förre med uttrycket »welschen Geigen» avsåg violininstrument av gamba- och med uttrycket »polischen Geigen», liksom Praetorius, dylika av violintyp.

Giga, endast i vissa fall som synonym till fedla, fiol.

Harpa(?), ej i det högre språket.

Violin

Fedla(?), möjligen redan på 1530-talet i benämningen polska fedlare, jfr ovan under fiol.

Fiol(?).

Giga(?), alla dessa tre termer dock endast undantagsvis i denna betydelse av den anledningen att den från Frankrike till Sverige på 1640-talet kommande violinen under påverkan från den fr. nomenklaturen fick termen viol som sv. benämning.

Harpa(?), ej i det högre språkbruket.

Violininstrument av fidlatyp, d. v. s. med sarger, från medeltiden

Fedla(?).

Harpa(?).

Violininstrument av rebeccatyp, d. v. s. utan sarger, från medeltiden eller senare, där ibland även pochette

Giga(?).

Harpa(?).

Halscittra

Cittra, fr. o. m. början av 1600-talet.

Giga(?), möjligen redan i fsv. som en motsvarighet till utländskt citole (motsv.), ett resultat, som synes stödjande Norlinds åsikt om gigan såsom ursprungligen varande ett knäppinstrument.

Harpa(?).

Mandora, mandola

Giga(?).

Luta

Giga(?).

Harpa(?).

Luta.

Lutspel.

Trumpa, i motsats till bl. a. lhres och Norlinds tolkningar av termen som en beteckning på ett trumpetinstrument.

Aerofoner

LURINSTRUMENT

Lur, i betydelsen av ett folkinstrument

Blåshorn.

Herdelur.

Lur, fr. o. m. den ä. nsv. perioden huvudsakligen med denna innebörd vid användning som beteckning på ett aktuellt tonverktyg.

Horn, naturhorn av olika slag

Basun, i fsv. samt senare som beteckning på ålderdomliga instrument, inte minst i av bibelöversättningarna påverkat språkbruk, varvid innebörden av ett horninstrument är särskilt markerad.

Blåshorn.

Horn.

Härhorn.

Lur, i fsv. samt senare som beteckning på ålderdomliga instrument, inte minst i av bibelöversättningarna påverkat språkbruk.

Trumpet, fr. o. m. den ä. nsv. perioden, denna innebörd av horninstrument väl endast i av bibelöversättningarna påverkat språkbruk.

Sinka

Blåshorn.

Krumhorn.

Sinka.

Trumpet, basun, i betydelsen av ett stort trumpetinstrument med fast rör

Basun, efter 1570-talet företrädesvis som beteckning på ålderdomliga instrument, inte minst i av bibelsvenskan påverkat språkbruk.

Cymbal, som motsvarighet till lat. *sistrum* i betydelsen av ett blåsinstrument.

Dulcian, som motsvarighet till lat. *tuba*.

Klangtrumpet, huvudsakligen i bibelspråket.

Krumhorn(?), som motsvarighet till lat. *sistrum* i en bl. a. hos Diefenbach dokumenterad betydelse av ett trumpetinstrument, basun.

Krumtrumpet, även med innebörden av antik-romersk *lituus(?)*.

Lur, i fsv. och senare företrädesvis som beteckning på ålderdomliga instrument, inte minst i av bibelöversättningarna påverkat språkbruk, varvid innebörden av ett trumpetinstrument är särskilt markerad.

Trumpet, fr. o. m. den ä. nsv. perioden, även i bibelspråket.

Clarino

Claret.

Dragbasun

Basun, fr. o. m. 1570-talet.

FLÖJTINSTRUMENT

Flöjt, närmast blockflöjt

Flöjt.

Pipa.

Pipa, stjälpkpa m. m. dyl.

Flöjt(?).

Pipa.

Skalpipa.

RÖRBLADSinSTRUMENT

Enkla rörbladsinstrument

Skalmeja, såsom beteckning på folkliga föregångare till klarinetten

Pipa(?).

Skalmeja(?).

Dubbla rörbladsinstrument

Skalmeja

Pipa.

Skalmeja.

Krumhorn

Krumhorn.

Fagott

Dulcian, fr. o. m. 1630-talet.

som samma ord som lat. *chorus* i betydelsen av kor, kör.

Säckpipa.

Blandformer

Säckpipa

Bälgpipa, med bl. a. *chorus* som lat. motsvarighet, vilken lat. term i motsats till bl. a. Noreen och Sachs inte tyts som en avledning till lat. *corium* (hud) utan så-

ORGELINSTRUMENT

Orgel

Orgel.

Positiv

Positiv.

Regal

Regal.

Bland musiknotiserna i de litterära källor, som kunna komma i fråga vid utforskningen av den sv. musikens öden, intaga omnämmanden av musikinstrument i viss mån en särställning. De ge direkta antydningar om den en gång levande musikens klangförhållanden och göra det sålunda möjligt för historikern att komma åt åtminstone en liten del av denna musik själv även i sådana fall, där den inte finns bevarad i noter. Den klangbild, som vi skaffa oss med utgångspunkt från dessa omnämmanden, bestämmes till väsentlig del av vårt sätt att tolka de i källorna förekommande musikinstrumenttermernas reella innebörd. En så vitt möjligt riktig termtolkning är därför av fundamental betydelse för tillförlitligheten hos den historiska framställning, som vilar på källor av här avsedd beskaffenhet.

Även om den nu avslutade undersökningen av musikinstrumenttermer i äldre svenska lexikon i full överensstämmelse med de i slutet av Del I gjorda antydningarna är behäftad med många osäkerhetsmoment, så torde den dock med önskvärd tydlighet ha visat nödvändigheten av att iakttaga stor försiktighet vid ovannämnda termtolkning. Undersökningen har gett säkra belägg för att sv. instrumentbenämningar i äldre tider getts en för oss kanske överraskande innebörd, liksom också för att ett flertal termer i måhända oväntat stor utsträckning använts för att beteckna även vitt skilda tonredskap. Detta innebär, att riskerna för helt vilseledande eller oberättigat begränsade tolkningar av den reella innebörden hos instrumenttermerna i våra äldre litterära källor äro stora, med ty åtföljande risker för en felaktig framställning av det musikhistoriska skeendet. Den bild, som vi skaffa oss av ett visst tidsavsnitts musikodling och dess klangvärld, blir ju onödigt vanställd eller ensidig, om vi göra oss skyldiga till feltolkningar av instrumentorden i vederbörande källor.

Detta sker, om vi åt t. ex. termen harpa ger innebörden av ramharpa i stället för stråkharpa eller marintrumpet, åt termen cymbal innebörden av bäcken i stället för klockspel eller cembalo, åt termen krumhorn innebörden av sinka i stället för triangel, åt termen trumpa innebörden av trumpet i stället för luta eller trumma o. s. v.

T I L L Ä G G

S. 65, rad 26:

Sammanfattning. Det har med större eller mindre grad av sannolikhet kunnat göras troligt, att termen krumhorn haft innebörden av ett svagt böjt grepphåls-horn, sinka, eller av valthorn, att den haft innebörden av dubbelt rörbladsinstrument med böjd nederdel, krumhorn, samt att den även använts för att beteckna idiofonen triangel.

S. 72, rad 2:

Sammanfattning. Det har med större eller mindre grad av sannolikhet kunnat göras troligt, att termerna skallra och skramla haft innebörden av som barnleksaker använda ljudframbringare, att de också använts såsom benämningar på triangeln, att termen skramla haft innebörden av harskrumla samt att samma term skramla använts som benämning på tamburin.

OLOF ÅHLSTRÖMS MUSIKTRYCKERI

Dess uppkomst och verksamhet under den gustavianska tiden

AV ALBERT WIBERG

I. MUSIKTRYCKERIPLANER PÅ 1770-TALET

Sedan Henrik Fougst år 1770 sålt sitt framåtgående musiktryckeri i London till R. Falkener och återkommit till Sverige, drev han icke vidare någon musikhörläggar- eller musiktryckerirörelse under sin boktryckarverksamhet i Stockholm under 1770-talet och till sin bortgång 1782. Frågan om ett inhemskt musiktryckeri blev därför åter snart aktuell. Redan på sommaren 1774 inkom en anonym till Musikaliska akademien med en skrivelse, i vilken han förmålde, att han vinnlagt sig om gravyr av musiknoter och nu önskade genom subskription erhålla ett så stort förlag, att han kunde »lägga upp en hel Opera».¹ Tvenne prov på graverade noter voro bifogade. Sedan proven granskats, bordlades frågan till något senare tillfälle.² Emellertid återkom anonymen icke mera, och frågan blev därför begravd i tysthet.

På hösten samma år aktualiserades musiktryckeriplanerna av träsnidaren Eric Kiellberg, som inkom till Musikaliska akademien med en skrivelse, i vilken han bl. a. anförde:

»Emedan undertecknad idkar sådant slögte, at skära ut figurer til Böcker för Kånster och Wettenskaper, underställes Kongl. Akademien allerunderdånigst, om icke et wärk med Noter, för Musiquen, af Kongl. Akademien kunde författas, hwilket af mig skulle uti buxbaum lika så wäl förfärdigas, som dylika wärk, på utrikes orter äro utkomne i koppar stuckne, för et langt lindrigare pris än de utländske, så at af-sätning på utrikes orter hos Musiquens älskare, kunde förmodas.»

Sedan Kiellberg därpå skisserat en plan för utgivningens ekonomi och föreslagit, att förtjänsten skulle bilda en fond till musikens fromma i landet, fortsatte han:

¹ Musikaliska akademiens protokoll den 7 juni 1774, 3:o (MAA).

² Proven på de graverade noterna har jag icke kunnat återfinna. Möjligen var det gravören av musikbilagorna till Skjöldebrands Gustaviade av år 1768, som var förslagsställaren. I så fall hade han säkerligen bifogat såsom prov ett par av de nämnda bilagorna.